МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет філології та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

# СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. ДІЄСЛОВО

Навчальний посібник
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**Укладач В. В. Розгон**

Умань
Візаві
2024

УДК 811.161.2’367.625’06(075.8)
С94

**Рецензенти:**

*Гонца І. С.,* кандидат філологічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

*Рускуліс Л. В.,* доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та літератури, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського;

*Коломієць І. І.,* кандидат філологічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

*Рекомендовано до друку*
*вченою радою факультету філології та журналістики*
*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*
*(протокол № 5 від 27 листопада 2024 року)*

**Сучасна** українська літературна мова. Дієслово : навч. посіб. для
С91 здобувачів перш. (бакалавр.) рівня вищ. освіти / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т філології та журналістики, Каф. укр. мови та методики її навчання ; уклад. В. В. Розгон. – Умань : Візаві, 2024. – 151 с.

Навчальний посібник із сучасної української літературної мови підготовлено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти очної та заочної форм навчання. У посібнику запропоновано теоретичний матеріал щодо семантики, лексико-семантичних груп, морфологічних категорій, синтаксичних функцій дієслівних форм, завдання для самостійної роботи, модульного контролю, список літератури.

**УДК 811.161.2’367.625’06(075.8)**

© Розгон В. В., уклад., 2024

# ЗМІСТ

Передмова……...…4
Умовні скорочення…….6
Дієслово як частина мови……..8
Загальнодієслівні граматичні категорії дієслова……..…37
Категорія виду дієслова……..…..37
Категорія перехідності / неперехідності дієслова……..…...47
Категорія стану дієслова……..52
Категорія особи, роду, числа дієслова……57
Безособові дієслова……...70
Категорія часу дієслова……72
Категорія способу дієслова……..……85
Дієприкметник……101
Дієприслівник…….112
Завдання для самостійної роботи……..115
Тести для модульного контролю…….……..131
Література……149

# ПЕРЕДМОВА

У сучасній українській літературній мові дієслово об'єднує у своєму складі численну групу лексем, які є важливим засобом відтворення процесуальної ознаки (ознак) найрізноманітніших предметів.

Як лексико-граматичному класу слів дієслову відводять центральне місце з-поміж повнозначних частин мови за сукупнітю його семантичних ознак, морфологічних категорій, синтаксичних функцій.

Мета вивчення цієї частини мови зумовлена необхідністю схарактеризувати категоріальну семантику, лексико-семантичні групи, морфологічні категорії, систему словозміни (парадигму), морфонологічні чергування, синтаксичні функції дієслівних форм (інфінітива, особових і родових форм, дієприкметника, дієприслівника, дієслівних форм на *-но, -ено, -то*), формувати і розвивати у здобувачів здатність до абстрактного й аналітичного мислення, генерування ідей, здатності аналізувати різні семантичні групи дієслів на матеріалі творів сучасної української художньої літератури, застосовувати набуті знання у професійній і науково-дослідницькій діяльності, виховувати соціально відповідальну, національно свідому, духовно багату мовну особистість.

У процесі вивчення цієї частини морфології сучасної української літературної мови у здобувачів першого (бакаларського) рівня вищої освіти буде сформовано уміння :

– диференціювати дієслівні форми й аналізувати їхні проблемні аспекти;

– визначати й аналізувати категоріальну семантику, морфологічні категорії й синтаксичні функції дієслівних форм;

– характеризувати лексико-семантичні групи дієслів;

– визначати синонімічні, антонімічні й омонімічні дієслова;

– аналізувати різні дієслівні форми та їхню парадигму;

– визначати загальнодієслівні й частководієслівні граматичні категорії дієслівних лексем;

– аналізувати семантичні й граматичні ознаки дієслівних форм на матеріалі творів художньої літератури;

– застосовувати набуті знання для успішної комунікації;

– будувати логічні висловлювання в усному й письмовому мовленні.

Вагоме значення для вивчення й засвоєння семантичних і граматичних властивостей дієслівних форм відіграє самостійна робота здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спрямована на аналіз, систематизацію і поглиблення вивченого, опрацювання науково-методичних праць, у яких висвітлено різні аспекти дієслова, застосування теоретичних знань для виконання практичних завдань, лабораторних робіт, ІНДЗ тощо.

# УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГСУЛММ, 2017 – Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. К. Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

ГУМ, 2010 – Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник. 2-е видання, доповнене. К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.

Енциклопедія, 2000 – Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ІНДЗ – індивідуальне навчально-дослідне завдання.

МУМ, 2004 – Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2004. 336 с.

СУЛМ, 1997 – Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. / за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Вища школа, 1997. 492 с.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти томах. К.: Наукова думка, 1970 – 1980. URL : https://sum.in.ua

СУММ, 2013 – Сучасна українська мова: Морфологія : підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 524 с.

ТМУМ, 2004 – Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари»,

2004. 400 с.

ФСУМ, 1 – Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 1993. Т.1. С. 1 – 528.

ФСУМ, 2 – Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 1993. Т.2. С. 529 – 980.

# ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

У системі повнозначних лексико-граматичних класів слів дієслово (лат. verbum) посідає центральне місце за властивими йому семантичними ознаками, морфологічними категоріями і синтаксичною роллю.

Узявши до уваги його характерні ознаки, у сучасних українських граматиках сформулювано такі дефініції дієслова :

**«Дієслово – частина мови, що має категоріальне значення процесуальної ознаки і виражає його у граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, а також роду і числа»** [СУЛМ, 1997, с. 403].

**«Дієслово – це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес»** [ГУМ, 2010, с. 241].

**«Дієслово – це самостійна частина мови, якій властива семантична категорія процесуальної ознаки предмета, що виражається основними морфологічними категоріями – часу, способу, виду та особи»** [СУММ, 2013, с. 369].

**«Дієслово – частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої суфікси»** [МУМ, 2004, с. 157].

«**Дієслово – центральна повнозначна частина мови, основний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси, стани, формують організаційне ядро елементарного речення, мають активну і широку валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують у реченні основні формально-синтаксичні функції – присудка та головного члена односкладного речення**» [ГСУЛММ, 2017, с. 364].

Дієслово виділяють переважно за триєдиним критерієм:

– **семантичною категорією – *процесуальна ознака предмета;***

– **морфологічними категоріями – *вид, стан, перехідність / неперехідність, час, спосіб, особа, рід, число;***

– **синтаксичною функцією – *присудок.***

Хоч важливо пам’ятати і про характер дієслівних суфіксів (словотвірна особливість), оскільки у сучасній українській мові частини мови як найбільші морфологічні (семантико-граматичні) класи слів виокремлюють за певними критеріями, зокрема :

– «категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними функціями, суфіксами» [МУМ, 2004, с. 31];

– «спільністю загальнокатегорійного (частиномовного) значення і граматичних властивостей : морфологічних категорій, системи форм словозміни(або її відсутності) та синтаксичних функцій, а також своєрідністюморфемного складу і словотворення» [ГУМ, 2010, с. 84];

– «подібними семантичними, морфологічними, синтаксичними і словотвірними ознаками» [СУММ, 2013, с. 241];

– «1) узагальненим (категорійним) значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; 2) структурою морфологічних категорій; 3) системою форм словозміни або її відсутністю; 4) спільністю синтаксичних функцій» [ГСУЛММ, 2017, с. 25] та ін.

Основну сему будь-якого дієслова становить **лексичне значення процесу (певні зміни, рух / переміщення, мовлення, сприймання, ставлення, фізична дія тощо)**, **що реалізується як динамічна ознака особи, предмета, явища або ж виступає поза формально вираженими зв'язками з ними**.

Наприклад : «Хтось *засміявся* якось недоречно Мартен Пушкар бровою *ворухнув*…» (Ліна Костенко); «*Скубуть* озиме, *нищать* ярину, ще й *гидять*, *гудять*, ратицями *крешуть*» (Ліна Костенко); «Ми *розмовляєм* сухо недарма» (Ліна Костенко); *«Підкажи* найлагідніше слово, я його слухняно *повторю»* (Ліна Костенко); «Кайдани, шаленіючи, *бряжчали,* Щоб *заглушити* пісню Кобзаря» (Ліна Костенко) та ін.

За своїм значенням дієслова протиставляються іменникам і прикметникам.

Дієслово – «основний клас ознакових слів, тому найчіткіше протиставлене іменникові – класові слів на позначення предметів» [ГСУЛММ, 2017, с. 364].

За семантико-синтаксичними функціями (для іменника – це функція підмета і додатка, для дієслова – присудка) іменник і дієслово є центральними частинами мови.

Дієслову характерний найбільший набір морфологічних категорій, «серед яких розрізняють власне-дієслівні категорії способу, часу та виду і невласне-дієслівні категорії особи, числа іроду», а іменник «має лише три морфологічні категорії – роду, числа та відмінка і семантико-морфологічну категорію істот / неістот» [ГСУЛММ, 2017, с. 364].

Численні іменники в українській мові мають загальне значення процесу (*біг, біганина, вимочування, виступ, відбілювання запрошення, збір, зрошування, клопотання, стукіт* та ін.), проте, на відміну від дієслів, іменники називають **опредмечені дії.**

Отже, «дієслово (як виразник динамічної, процесуальної ознаки) протистоїть іменникові як виразнику предметності» [МУМ, 2004, с. 157].

На відміну від прикметника, що виражає **статичну ознаку**, **дієслово** виражає **ознаку динамічну, активну**. Наприклад :

«В той час вона була така гарна, що Зінько не міг одвести очей од її довгих *чорних* вій, котрі спадали кружками на її делікатні матово-білі щоки, зарум'янені рожевим прозорим одліском» (І. Нечуй-Левицький); «*Червона* нешерока стрічка вінком обвивала її голову та товсті *чорні* коси на голові» (І. Нечуй-Левицький); «Тихо біліли зі всіх боків галявини високі густолисті берези, запаморочливо пахла конопля, *червоніли* над нею містично-коштовні опудала…» (П. Загребельний); «Коли процесія майже на всю свою

довжину витягнулася на мури П’яченци і, обтікаючи щербаті *почорнілі* вежі, повільно посунулася вперед, з-поміж інших опинилися вгорі також воєвода Кирпа та барон Заубуш» (П. Загребельний); «Судомило члени, вилазили з орбіт очі, *чорніли* нігті» (П. Загребельний) та ін.

На відміну від прикметника, дієслово не завжди безпосередньо пов’язане з означуваним словом. Наприклад :

«Він був у *червоній,* тороченій горностаями мантії, з короною на голові, мав на собі коронаційний меч, який германські імператори зняли з тіла Карла Великого в Аахені, відкривши його гробницю» (П. Загребельний); Бо ж проїжджав князь київський з дружиною; грали роги, *червоніли* щити, дзвеніла зброя і збруя, мигтіли, мінилися барви – усе було й не було; інший світ, високий і далекий, як небо недосяжний» (П. Загребельний); *«Червоніло* між деревами, мов мертві лисиці після вдалих ловів. Калина росла в низині, коло річки» (П. Загребельний) та ін.

**Дієслова, прикметники** і **числівники** називають **предикатними знаками** за їхньою властивістю виражати різні ознаки предмета.

Дієсловам властиві граматичні засоби вираження процесуальної ознаки.

У сучасній українській мові дієслова поділяють на різні **семантичні (лексико-семантичні) групи,** зокрема:

**дієслова руху, переміщення** («*І я, заплакавши, назад **поїхав** знову на чужину»* (Т. Шевченко); «*Чорніше чорної землі **блукають** люди…»* (Т. Шевченко); «*Як діточок двоє, під тую калину **прийшли**,*

*посідали і поцілувались»* (Т. Шевченко); «*І разом схопились Та до воріт… **Прибігають**, Мовчки зупинились…»* (Т. Шевченко); «***Перейшли** через широкі степи й **зайшли** в гори, в інше царство»* (І. Н.-Левицький); «***Пішли** вони лісом неначе далі од озера, **блукали**, **блукали** в гущавині, а надвечір – знов перед ними залисніло озеро, засяли золотоверхі будинки*» (І. Н.-Левицький); «*Вона знала, що всі дівчата **водили** очима слідком за Миколою, а як він **йшов** вулицею, то **вибігали** дивитись на його, аж перелази тріщали*» (І. Н.-Левицький); «*Однак і ті, й ті знов **позадкували**, даючи дорогу пістрявій процесії, яка **прямувала** до міської Думи*» (В. Шкляр); «*Дівчина **зіскочила** з коня, і тепер було видно, що вона невеличкого зросту, зате дуже струнка – либонь, інстинктивно тяглася вгору, щоб здаватися вищою*» (В. Шкляр));

– **дієслова мислення** («*І **забули** в Україні славного гетьмана. Тільки ти, святий Ростовський **згадав** у темниці свого друга великого…*» (Т. Шевченко); «*Саша **думала**, що треба оплакати брата, але горло закам'яніло, в очах було сухо й порожньо*» (В. Шкляр); «*На цьому місці Наум **замислювався** над дивною штукою: бач як – коли природа відмирала, у «ведмежих закутках», навпаки, прокидалося життя*» (В. Шкляр); «*Так, – погодилася вона. – Але **пам'ятайте** мою засторогу. Обачний – не означає легкодухий*» (В. Шкляр); «*Не такою **уявляв** їхню зустріч Мирон*» (В. Шкляр);

– **дієслова бажання** («*Жить **не хочеться** на світі, а сам мусиш жити*» (Т. Шевченко); «*Серце моє трудне, Чого ти **бажаєш**, що в тебе болить*?» (Т. Шевченко); «*Серце мліло, **не хотіло** співать*

*на чужині...*» (Т. Шевченко); «*Сам би* ***хотів*** *побачити, що то за дівчина така була*» (В. Шкляр); «*Несміян відповів, що у Групі більшість становить Задніпровський полк, де чимало великоросів, але всі вони люто ненавидять большевицьку тиранію і* ***прагнуть*** *козацької вольниці*» (В. Шкляр); «*Лесик не сердився, навпаки, пишався своєю сестричкою і, коли віз Сашуню бричкою до Радомишля, йому* ***хотілося****, щоб їх усі бачили*» (В. Шкляр);

– **дієслова звукового вияву** («*Діти доходять до моря, де стоїть великий чорний корабель, а перед кораблем – папа Урбан у золотій тіарі, він* ***стукає*** *золотим хрестом по кораблю, кричить*» (П. Загребельний); «*… важкі дубові мости,* ***гриміли*** *іржаві товстезні ланцюги, голоси в замкової сторожі були так само іржаві, мов стояла вона тут віки цілі, граф Генріх не виїздив назустріч своїй жоні, сподіваючись, видати, на Рудигера*» (П. Загребельний); «*Збирав для військових оглядів, повітань,* ***шумували*** *стяги, гарцювали коні,* ***ревли*** *труби*» (П. Загребельний); «***Дзвеніла*** *зброєю київська дружина, яку великий князь виділив для супроводу княжни Євпраксії*» (П. Загребельний); «*Заливалися в небі радісні жайворонки, кричали у вечірніх травах деркачі,* ***кумкали*** *в теплій воді жаби,* ***рипіли*** *колеса, тривожно* ***іржали*** *коні, верблюди одчайно* ***ревли****, віддаляючись від звичних сухих степів*» (П. Загребельний) та ін.);

– **дієслова мовлення** («***Гукатиме****,* ***кричатиме*** *не одну годину*» (Т. Шевченко); «*Не найшлося з ким серцем ділитись, а тепер не маю навіть з ким* ***поговорити*****»** (Т. Шевченко); «*І не ділить ні з ким, – і нікому* ***не сказать*** *святого слова, і душу убогу…*» (Т.

Шевченко); «*І коли-то воно буде гратись і* ***промовить*** *слово мамо*» (Т. Шевченко); «*– Як то нема? Я* ***говоритиму*** *тільки з ним*» (В. Шкляр); «*Може, тому, що Маруся трохи* ***не домовляла*** *«р», і воно в неї завжди пом'якшувалося, як перед апострофом*» (В. Шкляр); «Найдужче вона любила розчісувати їй волосся, бо тоді бабуня ***розповідала*** такі історії, від яких перехоплювало дух» (В. Шкляр); «*– Що він там* ***бубонів****? –* ***спитав*** *Гультайчук у Михася Проціва*» (В. Шкляр);

– **дієслова волевиявлення** («*Убогого полюбила, мати заміж* ***не пустила****, осталася я у високих палатах увесь свій вік дівувати, недоля моя*» (Т. Шевченко); «*Козаки-сердеги. Чого вони ждуть? По-своєму бога в кайданах* ***благают****ь, а хвилі на той бік ідуть та ревуть*» (Т. Шевченко); «*Жить не хочеться на світі, а сам* ***мусиш*** *жити*» (Т. Шевченко); «*А я так мало, небагато* ***благав*** *у бога. Тільки хату…»* (Т. Шевченко); «*Це все, що він міг собі зараз* ***дозволити*** *у взаєминах з ворогом – говорити й дивитися басом*» (В. Шкляр); «*Ви хотіли побачити отамана Соколовського? То куди ж ви тікаєте, ось він прийшов, як я йому й* ***наказував***» (В. Шкляр); «*І раптом Мирон угледів таке, що* ***змусило*** *його щодуху бігти до ратуші*» (В. Шкляр);

– **дієслова вияву почуттів** («*Будуть з мене, молодого, козаки* ***сміятись*****»** (Т. Шевченко); «*Любо, любо стало, пташечка* ***зраділа*** *і защебетала*» (Т. Шевченко); «*… стане жаль мені її, і* ***зажурюся****, і перед нею помолюся, мов перед образом святим…*» (Т. Шевченко); «*І* ***любитимеш****, небого, поки не загинеш межи псами, на морозі де-небудь під тином*» (Т. Шевченко); «*Слухаючи Марусину*

*пісню, він висловлює гіркоту з того, як мало справжнього слова є в Україні, бо так звані поети складають віршики святочні, а в селах ридма* ***плачуть*** *кобзарі*» (Л. Костенко); «*Жорстоким став Льодзьо – тільки своїй Марильці, якій щось зробилося з головою і яку він* ***кохав*** *після того ще дужче, міг* ***усміхнутися,*** *а так більше ніхто не бачив посмішки на його тонкому, як лезо, лиці*» (В. Шкляр); «*– Ви хочте побачить отамана? – знову* ***зрадів*** *вухань. – Та він вас повісить на першій гілляці!*» (В. Шкляр); «*Тож* ***терпіть****, поки* ***терпиться***» (В. Шкляр); «*Лесик* ***не сердився****, навпаки,* ***пишався*** *своєю сестричкою і, коли віз Сашуню бричкою до Радомишля, йому хотілося, щоб їх усі бачили*» (В. Шкляр);

– **дієслова вияву ознаки** («*А понад ним* ***зеленіють*** *широкії села, а у селах у веселих і люди веселі*» (Т. Шевченко); «*Як билина при долині, в одинокій самотині* ***старіюся*** *я*» (Т. Шевченко); «*Біле личко* ***червоніє*** *Не довго, дівчата! До полудня, та й зав'яне*» (Т. Шевченко); «*Запорозьку зброю Виніс батько із комори, Розгляда, радіє, Приміряє... ніби знову Старий* ***молодіє***!» (Т. Шевченко); «*На його щоці, нижче вилиці,* ***синів*** *глибокий навскісний шрам*» (В. Шкляр); «*Маруся повернула Нарциса й, злегка притиснувши його острогами, поїхала в бік церкви, що* ***синіла*** *за вигоном трьома банями*» (В. Шкляр); «*Свято, мир, благодать! Сонечко світит по-великодному, трава на лужку* ***зеленіє****, у синім небі ні хмаринки*» (В. Шкляр); «*Звикла до свого нового стану, яинула думкою й відчуттям туди, де* ***зеленіла*** *трава, шуміли ліси, падали роси, текла вода*» (П. Загребельний);

– **дієслова сприймання** («*На світ божий **не дивлюся**, ні до кого не горнуся…»* (Т. Шевченко); «*А ще до того, як **побачу** малого хлопчика в селі*» (Т. Шевченко); «*Дай дожити, **подивитись**, о боже мій милий*» (Т. Шевченко); «*Про те, що діялось на Украйні 1768 року, розказую так, як **чув** од старих людей*» (Т. Шевченко); «*Буває, іноді **дивлюся,** дивуюсь дивом, і печаль охватить душу…»* (Т. Шевченко); «*– Знаю, – кивнув отець Терентій і нижче схилився до Явдохи, щоб краще **чути***» (В. Шкляр); «*Від солодкої втіхи йому аж кольнуло в серце, він навіть не встиг **відчути** болю, коли сталева в'язальна шпиця, яку дівчина вихопила з тугої золотої коси, увійшла йому в груди*» (В. Шкляр); «*Старшини **слухали** Марусю, час від часу перезиркуючись між собою і зводячи вгору брови*» (В. Шкляр); *«Іван Виговський усе сидів край віконечка і **поглядав** на хмарне небо, на густі хмари, котрі неначе бігли понад лісом, понад горою, доганяли одна одну, котячись, неначе чорний дим, густими довгими валами»* (І. Нечуй-Левицький);

– **дієслова стану** («*Мов одірвалось од гіллі, одно-однісіньке під тином **сидить** собі в старій ряднині*» (Т. Шевченко); «*Вона.. На сонці дуже запеклась, Та й занедужала. **Лежала** недовго щось*» (Т. Шевченко); «*Мар'яно! Мар'яно! Чом ти не убога! чом я не багатий! Чом у мене коней вороних нема? Не питала б мати, де ходиш гуляти, З ким коли **стояла***» (Т. Шевченко); «*Під калиною дівчина **спала**, **не вставала**: утомилось молодеє, навіки спочило...»* (Т. Шевченко); «*Сірий трохи **присів**, потім **випростався** й помчав на легких ногах, як хорт*» (В. Шкляр); «*Винесено її у відкритій золоченій лектиці, що нагадувала штудерний кораблик з різьбленим носом і круто*

*стесаною кормою; лектику несли вісім атлетів-скороходів, несли легко, вправно, без щонайменшого схитування, так що Євпраксія й* ***не сиділа****, а* ***стояла*** *посеред нош…*» (П. Загребельний);

– **дієслова ставлення** («*Пани ж неситії, пузаті на рай твій, господи,* ***плюють*** *і нам дивитись не дають з убогої малої хати*» (Т. Шевченко); «*Кохайтеся ж, чорнобриві, та не з москалями, бо москалі – чужі люде,* ***знущаються*** *вами*» (Т. Шевченко); «*А жіночки лихо дзвонять, матері* ***глузують****, що москалі вертаються та в неї ночують…*» (Т. Шевченко); «*Не співає чорнобрива,* ***кляне*** *свою долю*» (Т. Шевченко); «*Старий батько іде рядом, наставляє сина ... старших* ***шанувати****, товариство* ***поважати***» (Т. Шевченко); «*Відкривши вогонь серед ночі, Дмитро в Горбулів не заходив, даючи москалям втікати до Чортового лісу, аби* ***не битися*** *з ними в селі*» (В. Шкляр); «*Ми знаємо, що головне завдання повстанців –* ***шарпати*** *большевицьку адміністрацію,* ***руйнувати*** *комунікаційні шляхи,* ***чинити спротив*** *продовольчому грабунку,* ***нищити*** *військові частини та представників окупаційної влади»* (В. Шкляр); «*Тоді гукнула служниць й* веліла ***бити*** *нічного зайду палицями, стільцями, хто чим попав*» (П. Загребельний);

– **дієслова вияву фази дії** («*І четвертий рік минає тихенько, поволі, і четверту* ***начинаю*** *книжечку в неволі мережати…*» (Т. Шевченко); «*Ідуть за нею батько й мати і* ***починають*** *розмовляти…*» (Т. Шевченко); «*А дівчата заквітчались і* ***почали*** *звати Лілеєю-снігоцвітом; і я процвітати стала в гаї, і в теплиці, і в білих палатах*» (Т. Шевченко); «*Біля Золотих Воріт стрільці* ***завершили*** *пісню словами, що стали їхньою клятво…»* (В.

Шкляр); «*Мирон* ***завершив*** *юридичну освіту в Карловому університеті*» (В. Шкляр); «*Отже, виходить так, що «славний отаман Соколовський* ***продовжує*** *воювати з большевиками навіть після смерті», – пафосно* ***завершував*** *статтю борзописець, який, мабуть, не виходив з редакції далі за житомирські ресторації*» (В. Шкляр); «*Євпраксії мовби хотіли нагадати: усього цього так багато тільки тому, що воно не може* ***тривати*** *довго, надто ж – вічно*» (П. Загребельний) та ін.);

– **дієслова зі значенням існування, розташування предметів у просторі** («*Та очіпок, се вже вранці, Клоччям* ***вимощала*** *[відьма], Щоб не знать було, що стрига*» (Т. Шевченко); «*І на вікні* ***стоять*** *цвіти, на стінах фарбами хрести, неначе добрая картина, понамальовані… Марина!»* (Т. Шевченко); «***Лягло*** *сонце за горою, Зірки засіяли, А козаки, як та хмара, Ляхів обступали*» (Т. Шевченко); «*Дуби і всякі дерева Великолітні, мов трава В покоси* ***стелеться***, *а з яру Встає пожар, і диму хмара Святеє сонце покрива*» (Т. Шевченко); «*Подовгу видивлявся на Дівич-гору, що* ***височіла*** *за версту від села у бік Радомишля*» (В. Шкляр); «*У її правому, протилежному від входу куті* ***стояла*** *розпечена до червоного чавунна пічка – від неї і розходилося тепло*» (В. Шкляр); «*До пічки* ***прилягала*** *глиняна лежанка з металевою плитою, на якій булькотів чималий казан, видно, з тим-таки кулешем, що його занюшив вухань*» (В. Шкляр); «*Він перевів погляд на Ангела та вже вкотре завважив його чисту білу сорочку, що* ***виглядала*** *з-під розстебнутого кітеля*» (В. Шкляр); «*Абатство* ***височіло*** *над городом, вирізнялося посеред замку, мов окрема держава мудрості,*

*сили й привабливості…»* (П. Загребельний); *«Навіть Красний, двір Всеволодів, шахи, на відміну від понурості германських замків, поставав у її пам'яті як втілення пишноти, багатства, таємничості,* ***видавався*** *тепер свідченням несмаку, пустої пиха в цілковитої непристосованості як до князівських високих урочистостей, так і до звичайних людських потреб»* (П. Загребельний) та ін.);

– **дієслова зі значенням встановлення еквівалентності або характерних параметрів предметів** («*Груші були здорові і дорого* ***коштували*** *на ярмарку*» (І. Нечуй-Левицький); «*Малесенькі то малесенькі, а як вдасться часом такий опецьок.. – 15 фунтів* ***важив!»*** (Л. Українка); «*Він* ***одрізнявся*** *од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі*» (М. Коцюбинський); «*Малі ж підкови для наших коней* ***цінувались*** *особливо високо…* » (Олесь Гончар); «*Вони розповіли про лиху пригоду, яка заледве* ***не коштувала*** *їм життя*» (В. Шкляр); «*Узяти столицю для них* ***важило*** *більше за всякий тріумф*» (В. Шкляр); «*Вона вся щулилася від того колючого вітру, який пробирав до кісток, і її бідне серце теж зіщулювалося в макове зерня, не годне* ***вмістити*** *ні болю, ні розпачу, ні усвідомлення того, що сталося*» (В. Шкляр); «*– Коли слугі божі виявляють найвищу відданість до земних владик, це треба* ***цінувати****, ваша величність*» (П. Загребельний) та ін.);

– **дієслова на позначення стану природи** («*– Жду тебе тут, як* ***стемніє***» (П. Загребельний); «*Тихо* ***біліли*** *зі всіх боків галявини високі густолисті берези, запаморочливо пахла конопля,*

***червоніли*** *над нею містично-коштовні опудала, з-за беріз від недалекого шляху з-під сонця іржали коні,* ***іскрилося*** *в росах все довкола, молоком повнився цей руський ранок, який обіцяв бути таким розкішним для здобичливих саксонців, а став ранком смерті*» (П. Загребельний); «*Надворі* ***задощилось***, ***занепогодилось***» (І. Нечуй-Левицький); «*Маринка встала з постелі, як тільки почало* ***розвиднюватись***» (І. Нечуй-Левицький); «*Вже надворі* ***сутеніло****, як Іван Остапович вскочив конем в просторний двір старого Євстафія Виговського…»* (І. Нечуй-Левицький) та ін.);

– **дієслова фізичної дії** («*– Ви ще згадайте про десять возів золота, яке Маруся* ***закопала*** *в Чортовому лісі, – вже веселіше всміхнулася Ліза Євгенівна й рушила до дверей, аж він зупинив її знову*» (В. Шкляр); *Вони* ***зодяглися*** *(Мирон подумки ще раз подякував ковалеві за теплу свиту) й, зачерпнувши кухоль води, пішли до свого вогню, пішли мовби до свого житла, яке тимчасово* ***збудували*** *собі на цьому безлюдному острові* (В. Шкляр); «*– Ти* ***зробив*** *те, що годилося* ***зробити*** *мені, – сказав Дмитро*» (В. Шкляр); «*Ось вона підхопила його на руки й* ***посадила*** *поперед себе на коня*» (В. Шкляр); «*Вона зайшла не до хати, а до млина, де з широких сіней одні двері вели на ту половину, в якій* ***мололося,*** *а другі – до кімнати приїжджих, котрі дожидали своєї черги на мливо, – тут була навіть піч, під стіною стояла широка лава, крізь два маленьких віконця* ***сіялося****, наче борошно, імлисте світло*» (В. Шкляр); «***Трощили*** *скрині, шафи, мисники,* ***рубали*** *шаблями одяг і рушники на стінах,* ***молотили*** *посуд,* ***розбивали*** *навіть горшки з вазонами*» (В. Шкляр) та ін.).

У сучасній українській мові виділяють велику кількість **фразеологізмів,** співвідносних за значенням із різними лексико-семантичними групами дієслів. Наприклад :

«*На що один кудлатий і чорний, як циган, чолов'яга сказав, що батькові-отаману нема коли з ними* ***плескати язиком****, бо він зараз воює з большевиками*» (В. Шкляр); «*– Я все-таки прапорщик і вже* ***понюхав пороху***» (В. Шкляр); «*Була ще одна слушна нагода розвернутися й піти, однак* ***коса*** *вже* ***наскочила на камінь***» (В. Шкляр); «*– Станімір вихоплював з кишені допотопного ключа з плескатими зубцями й* ***кричав не своїм голосом****…»* (В. Шкляр); «*Дорога та була недалека, на хутір Млинок, де Маруся лишила Нарциса у мірошника Свербивуса, та якщо по правді, то причина була не в коневі: вона третю добу не спала, вона з останніх сил* ***трималася на ногах****, тож мусила десь відлежатися – не відіспатися, а відлежатися, як поранена звірина*» (В. Шкляр); «*Ночами Євпраксія не хотіла йти до осад, сиділа коло вогнища поряд з Журиною, священиками й Кирпою, який не відступався від Євпраксії ні на крок. Загадкова темрява причаєно обступала мідявий вогонь, стріляло паліччя, бахкало гранчастими гострими іскрами в чорну сутінь,* ***душа*** *вогню* ***відлітала*** *у високих сплесках полум'я, лишався жар, брався сивим попелом…*» (П. Загребельний); «*– Ні пес, ні видра! – віджартовувався Кирпа, тупцювався коло квасолі, зазирав ув оті вулички, в оту затаєність і затіненість, тоді* ***кидав погляд*** *на Журину, погляд мовби й звичайний, випадковий, але жінці ставало млосно…»* (П. Загребельний); «*Але сказано вже, що в Бамберзі ніхто не ждав посольства, ніхто його не вітав, до замку*

*впущено було воно після втомливих перемов із сторожею, але й на загайку Заубуш не погнівався, тільки* ***крізь зуби кидав*** *свое улюблене…»* (П. Загребельний) та ін.

**За функцією у тексті дієслова поділяють на:**

**самостійні** (*малювати, читати, будувати, стрибати* та ін.);

**службові** (*бути*);

**допоміжні** (*думав (вступати до університету), любив (читати), починав (міркувати), продовжував (навчатися), хотів (подорожувати) прагнув (перемогти)*та ін.).

**Граматичні категорії дієслова** поділяють на:

1) **загальнодієслівні** – охоплюють усю сукупність дієслівних утворень (усі дієслівні форми);

**2) частководієслівні** – властиві певним дієслівним утворенням.

До **загальнодієслівних** граматичних категорій належать категорії **виду, перехідності (неперехідності)** та **стану**, тому що вони властиві усім дієслівним формам і пронизують сукупність решти дієслівних категорій (*особи, часу, способу*).

**Часткові дієслівні граматичні категорії** – **часу, особи, способу, числа** і **роду** – характеризують лише певні дієвідмінювані дієслівні форми, зокрема :

1. **Категорія роду** властива формам минулого часу та умовного способу (не властива формам теперішнього і майбутнього часу, а також наказовому способу);

2. **Категорія особи** не властива формам минулого часу та умовному способу (властива формам теперішнього і майбутнього часу дійсного способу);

3. **Категорія часу** не властива формам умовного і наказового способів, проте минулий умовний має формальні засоби вираження в українській мові.

**Інфінітиву, дієприкметнику** і **дієприслівнику** властиві категорії **виду** і **стану**.

Крім того, **дієприкметник** має іменні категорії **роду, числа** і **відмінка** (*прикметникова словозміна*).

У сучасній українській літературній мові дієслово становить складну систему **граматичних форм**, зокрема :

- **інфінітив** («*Надивилася їх досхочу, більше не хотіла* ***бачити****, не хотіла* ***ганьбитися****,* ***показувати*** *перед ними свою неволю*» (П. Загребельний); «*– Ти можеш* ***виходити*** *на волю і повинна це* ***робити***» (П. Загребельний));
- **особові форми дієслова** («*– Ваша величність, я* ***проведу*** *вас*» (П. Загребельний); «*Ти ще* ***не знаєш*** *горя, бо молода...»* (П. Загребельний); «*Упевненість у тому, чого* ***не знаєш*** *і що* ***вважаєш*** *чудесним*» (П. Загребельний); «*– Хіба ж можна спокійно спостерігати, як ви* ***страждаєте****, ваша величність*!» (П. Загребельний); «***Сприймай*** *усе належно, як* ***робить*** *це абат Бодо*» (П. Загребельний); «*У безодню* ***кидається*** *лише той, хто* ***лякається*** *безодні*» (П. Загребельний); «***Станеш*** *імператрицею –* ***ощасливиш*** *світ.* ***Ощасливиш*** *себе чи світ? Думаючи про світ,* ***думаєш*** *про себе. В ній прокинулася жінка, яка знає про свою вроду,* ***вважає,*** *що тільки*

*вона обдарована найвищими чеснотами, лише вона гідна зайняти найвище становище*» (П. Загребельний); «*Як пани* ***признають*** *нас незалежним, вольним од Польщі народом, тоді ми* ***житимемо*** *з вами, як приятелі й сусіди, а не як піддані й невольники*» (І. Нечуй-Левицький та ін.);

- **родові форми дієслова** («*Конрад* ***сприйняв*** *це відкриття покірливо й безсило, як* ***сприймав*** *життя взагалі*» (П. Загребельний); «*Вона* ***не горіла, не ставала*** *соляним стовпом, була обурливо жива й прекрасна, незнищима, непідвладна його силі, його владі, його жорстокості*» (П. Загребельний); «***Наставало*** *царювання місячного сяйва, яке все* ***зрівнювало***, ***зупиняло*** *будь-який рух,* ***вганяло*** *в тривожний сон*» (П. Загребельний));

- **дієприкметник** («*І як смію дихати волею, коли ви* ***позбавлені*** *цього?*» (П. Загребельний); «*Гудіння флейт, грюкіт брам, палання смолоскипів, брязкіт зброї, їдуть кудись* ***озброєні*** *вершники*» (П. Загребельний); «*Дитя було* ***забуте****, стало чуже, нічиє, багатства,* ***привезені*** *ним, так чи інакше мали розвіятися, як пісок на вітрі, а що ж мало зостатися*?» (П. Загребельний); «*Для тебе – пусті роки, дні без подій,* ***змарнований*** *час, а для людей? Прісне слово «Європа» не давало тобі нічого, але було ще червоне слово «Русь», був зелений Київ, було незабутнє, навіки* ***втрачене****, а тепер мовби знов* ***віднайдене*** *з прибуттям посольства з Києва, від її отця Всеволода*» (П. Загребельний);

- **дієприслівник** («*Чи Генріх увесь цей час проводив у пишності й забавах, чи довідався, може, про видужання Євпраксії і тепер,* ***знаючи****, як невідривне стежитиме вона із своєї в'язниці за*

*життям на свободі…*» (П. Загребельний); «*Лише* ***вирвавшись*** *з холодної палати,* ***зітхнувши*** *й* ***розправивши*** *плечі,* ***не відчуваючи*** *на собі гострих поглядів двірських дам, закричить Журило своїй матері про те, що Євпраксія нещасна, що він не допустить, щоб вона була такою нещасною, що завезе її назад до Києва, до князя Всеволода, до...*» (П. Загребельний) та ін.);

- **дієслівні форми на *-но, -ено, -то*** («*То* ***затіяно*** *моління в соборі і довгий шлях між собором і замком – тисяча сімсот кроків –* ***заслонено*** *від спеки білими полотняними накриттями, на стінах будинків* ***навішано*** *гірлянди квітів, килими, люд* ***примушено*** *стрічати імператора в час переїзду вітальними вигуками, співанням псалмів, поклонами*» (П. Загребельний); «*Євпраксію* ***відірвано*** *від землі, від тисняви й захватів люду, її* ***кинуто*** *в порожнечу, де не було опертя, де грають смертними тучі й вітер*» (П. Загребельний); «*Посольство ніхто не стрічав, бо ніхто й не знав про його прибуття, до того ж усе нині* ***кинуто*** *було на зустріч імператора, городи захлиналися від захвату й повітань, про все було* ***забуто, відкладено*** *справи,* ***викинуто*** *з голови клопоти,* ***відсунуто*** *чвари,* ***затамовано*** *ворожнечу*» (П. Загребельний) та ін.).

У сучасних граматиках дієслівні форми поділяють на :

**1. Дієвідмінювані,** або **предикативні**, – форми **особи, числа, роду, часу** і **способу**.

Зміну дієслів за цими формами називають **дієвідмінюванням.**

**2. Недієвідмінювані,** або **непредикативні**, – **інфінітив,** ***дієприкметник*** і ***дієприслівник***.

Залежно від сукупності морфологічних категорій, які виражають значення процесуальної дії, з-поміж дієслівних форм виокремлюють :

– **фінітивні** дієслова (особові, родові форми дієслова) : «*А чи* ***існують*** *взагалі чеберяйчики і які на те докази? Вони* ***існують*** *більше ніж будь-що*» (П. Загребельний); «***Станеш*** *імператрицею –* ***ощасливиш*** *світ...*» (П. Загребельний); «*На Євпраксію* ***нападав*** *темний шал, вона* ***билася*** *в княжому повозі,* ***шматувала*** *на собі коштовний одяг, кричала на Журину,* ***заміряласяна*** *неї маленькими кулачками, тоді* ***заходилася*** *в безсилих риданнях*» (П. Загребельний); «*Як* ***хотіла*** *вона зостатися, відчути таємниці тої сили, яка* ***скеровує*** *життя, і яким відчаєм* ***повнилася*** *від думки про неможливість повернутися*» (П. Загребельний);

– **нефінітивні** дієслова (вербоїдні) : «*Мов вигнаний дух,* ***загублений*** *у просторі,* ***приречений*** *блукати, тулятися, поневірятися, неспроможний зупинитись, пустити коріння*» (П. Загребельний); «*Передбачливо* ***зібраний*** *і* ***зготовлений****, він ще десь ховався до часу на київських площах і в київських проїздах, а першою мала* ***покинути*** *Київ,* ***пройти*** *крізь Золоті ворота…»* (П. Загребельний); «*Ні* ***озирнутися****, ні* ***заплакати****, ні* ***закричати*** *тужно...»* (П. Загребельний) та ін.

У **фінітивних** дієсловах граматичне значення процесуальної дії виражається в категоріях :

– **стану** (*активний, пасивний, зворотно-середній, нульовий*);

– **способу** (*дійсний, умовний, наказовий*);

– **виду** (*доконаного, недоконаного*);

– **часу** (*теперішній, минулий, майбутній*),

– **особи, роду**.

До **<u>нефінітивних</u>** дієслів належать невідмінювані, непредикативні, неособові форми, зокрема :

– **інфінітив** – називає дію і має дієслівні категорії **виду, стану, перехідності / неперехідності;**

– **дієприкметник –** має дієслівні категорії **часу** (теперішній і минулий час), **виду** (доконаний, недоконаний), **стану** (активний, пасивний) і прикметникові категорії **роду, числа, відмінка**;

– **дієприслівник –** має дієслівні категорії **виду** (доконаного і недоконаного), **стану** (активного і пасивного), **прислівникову ознаку** – невідмінюваність;

– **безособові дієслівні форми** на ***-но, -то*** мають дієслівні категорії **виду** (доконаного і недоконаного), **стану** (активного і пасивного)**.**

<u>Усі дієслівні форми в сукупності формують **дієслівну парадигму.**</u>

За здатністю до семантичної сполучуваності з іншими словами (**валентністю)** дієслова поділяють на:

- **нульвалентні** (*морозить, лихоманить, світає*);
- **одновалентні** (*сидить* – хто?, *їсть* – хто?, *морозить* – кого?);
- **двовалентні** (*читає* – хто? що?; *любить* – хто? кого? або що?
- **тривалентні** (*ріже* – хто? що? чим?; *віднімає* – хто? що? у кого?);
- **чотиривалентні** (*пише* – хто? що? кому? чим?).

## Синтаксичні функції дієслівних форм

Дієслову властиві багатогранні синтаксичні функції, найголовнішою є **предикативна**. Наприклад :

«*Євпраксія **озиралася** довкола з подивом, обуренням і розпачем*» (П. Загребельний); «*І валка **зупинялася** й **стояла** день і два, **виходили** до неї місцеві людове, **несли** малій княжні квіти, мед, співи, любов, а вона **дивилася** на них зачудовано, розпачливо **хапалася** за Журину*» (П. Загребельний); «*Рудигер недбало **поплескував** абата по плечу, від чого Бодо **щулився** і **карався** ще більше, а свавільний недорослий барончик **простував** до своїх кнехтів, обмірковуючи якусь забаву на майбутній день – довгий, втомливий і нестерпний, якщо не скрашувати його то тим, то іншим*» (П. Загребельний) та ін.

**Дієприкметник**, подібно до прикметника, може виконувати функції :

– **узгодженого означення** (атрибутивна). Наприклад : «*Євпраксія сиділа у вежі, **забута імператором**, але **не забута** Матільдою*» (П. Загребельний); «*Зима тут потопала в потоках холодної води, невідповідність дощів порі року мимоволі навертала Євпраксію на спогад **забутої** вже давно розповіді Журининої*» (П. Загребельний); «*Пробилися до неї й Кирпа з Заубушем, які дивним чином трималися разом, так ніби мали подружити, а може, **об'єднані ненавистю один до одного**?»* (П. Загребельний); «*Галявина справді небавом відкрилася їм за високими березами, була довга й вузька, протилежний край її губився десь далеко, вдарив з галявини густий дух зелених **зарошених** конопель, дивно*

*стеблистих, чорно-зелених, могутніх…*» (П. Загребельний); «*Пам'ятала кожний міцний потиск його руки, кожне слово,* ***вимовлене*** *з затаєним смислом, кожний погляд,* ***подарований*** *їй*» (П. Загребельний);

– **іменної частини складеного іменного присудка** (предикативна). Наприклад :

«*Нордмарка, якою мав тепер володіти маркграф Генріх, муж Євпраксії, названої Пракседою,* ***спрямована*** *була в саме серце слов'янських земель*» (П. Загребельний); «*Мовби та стріла впала з неба і* ***призначена*** *була саме для Рудигера, бо ж одна-єдина з невідомості, а вже для такої знікчемнілості, як Хундертхемде, то не дісталося навіть стріли*» (П. Загребельний); «*Невже літописець був так* ***засліплений****, що не побачив нічого, а чи так дорого йому заплачено за приховування істини, бо комусь надто залежало на тім, аби ввести в оману нащадків*?» (П. Загребельний); «*Кожен був* ***задоволений*** *самим собою і не дбав, чи хтось задоволений ним самим*» (П. Загребельний);

**Субстантивонані дієприкметники** виконують роль підмета або додатка. Наприклад :

«*Бачила* ***забуте****,* ***затаєне****,* ***заховане****, навіть те, що тоді, здавалося, лишилося непоміченим, постало тепер перед нею у всій виразності, чіткості й красі*» (П. Загребельний); «*Послання вручене було Ізяславові папськими послами, які передали ще багато* ***ненаписаного****, і з усього того виходило й геть несподіване*» (П. Загребельний) та ін.

**Дієприслівник** виконує роль обставини. Наприклад :

«*Вільтруд,* ***забуваючи навіть про свої обов'язки двірської дами****, закохано супроводила свого барона повсюди, досі ще не розвіялося в ній почуття вдячності до Євпраксії за доброту й великодушність до її мужа…»* (П. Загребельний); «*А вона хотіла розповісти їм правду, розповісти щиро,* ***не щадячи себе****,– усе без затаювання*» (П. Загребельний); «***Забувши*** *про свої обіцянки папі римському, Ярославів син кинувся додому, де без перешкод сів на стіл київський, а за два роки, як уже сказано було, поліг у битві під Черніговом і похований урочисто Всеволодом у Софії, так ніби мав перед землею Руською щонайвищі заслуги*» (П. Загребельний); «*Стогін вирвався з грудей Євпраксії і, мовби* ***прокотившись*** *по високих мурах,* ***пролетівши*** *над процесією, відгукнувся десь далеко позаду диким зойком, розпачливим жіночим криком, в якому було найстрашніше: була смерть*» (П. Загребельний) та ін.

**Дієслівні форми на *но-*, *то-*** виконують синтаксичну функцію головного члена односкладного речення. Наприклад :

«***Забуто*** *про сум, про самотність, відкладено книги,* ***не зауважувано*** *тепер ні трав, ні квітів, ні зелених дерев, ні щедрот літа – у небо, у небо, тільки в небо*!» (П. Загребельний); «*Щоправда, події мовби й стверджують слова літописця, але ж події теж* ***викладено*** *ним саме так, щоб вони слугували для затемнення істини*» (П. Загребельний); «*Діло вже* ***зроблено*** *гетьманом Богданом, а мертвого з гробу не вертають*» (І. Нечуй-Левицький); «*Але* ***сказано*** *вже, що в Бамберзі ніхто не ждав посольства, ніхто*

*його не вітав, до замку* ***впущено*** *було воно після втомливих перемов із сторожею…»* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

**ІНФІНІТИВ** може виступати у реченні як у ролі як головних, так і другорядних членів речення, зокрема :

– **підмета**: «***Пізнать*** *себе – то справа нелегка*» (П. Воронько); «*Лиш* ***боротись*** *– значить жить*!» (І. Франко); «***Любить*** *свій край – це для народу жити»* (В. Сосюра ).

– **присудка** (***складного дієслівного***) : «*Вийди, Катре, з хати: я щось* ***маю розпитати****, дещо розказати*» (Т. Шевченко); «*А дівчата заквітчались і* ***почали звати*** *Лілеєю-снігоцвітом; і я процвітати стала в гаї, і в теплиці, і в білих палатах*» (Т. Шевченко); «*Жить не хочеться на світі, а сам* ***мусиш жити»*** (Т. Шевченко); «***Не хочу*** *я* ***женитися****,* ***не хочу*** *я* ***братись****,* ***не хочу*** *я у запічку дітей* ***годувати****.* ***Не хочу*** *я, моя мати, за плугом* ***ходити****, оксамитові жупани на ріллі* ***носити»*** (Т. Шевченко); «*Малий хлопець* ***почав перегукуватись*** *з Христиною*» (І. Нечуй-Левицький); «*Коли, скажімо, хтось із них* ***хоче понюхати*** *квітку, то він ніколи не знає, яку саме*» (П. Загребельний);

– **додатка** (***інфінітивного***): «*А тих усіх, три тисячі під Дубно, Ярема-князь* ***добити*** *наказав*» (Т. Шевченко); «*Оксано ... Кого ти без мови, без слова навчила очима, душею, серцем* ***розмовлять»*** (Т. Шевченко); «*Запанував та й думав шляхту* ***приборкать*** *трошки ...не зумів*» (Т. Шевченко); «*Маринка все стояла коло його; їй не хотілося* ***бігти*** *в садок та* ***шукати*** *дівчат в густих кущах*» (І. Нечуй-Левицький);

– **означення** (***неузгодженого***) : *Кричать галчата жовтороті про радість* ***жити*** *і* ***жадать*** (М. Рильський); *В ньому спалахнуло непереможне бажання* ***жити*** (Ю. Яновський); *Каменя один приділ –* ***лежати****, Вітрові один закон –* ***лети*** (Є. Плужник); *А душа вклоняється просторам І землі за світлу радість –* ***жить***! (О. Теліга); «*Народилося бажання* ***примусити*** *імператора* ***закохатися*** *в неї, хотіла б стати лавром, як Дафна, соняшником, як Клітія, кущем калини або тополею – усе в їм я найвищої правди, їм я якої – любов*» (П. Загребельний);

– **обставини** : *Може, вийшла русалонька матері* ***шукати****, а може, жде козаченька, щоб залоскотати* (Т. Шевченко); *Розбивши, вітер, чорні, хмари, ліг біля моря* ***одпочить****…* (Т. Шевченко). *Прилітає зозуленя над ними* ***кувати****; прилітає соловейко щоніч* ***щебетати****…* (Т. Шевченко); *Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претеся на чужину* ***шукати*** *доброго добра, добра святого* (Т. Шевченко); «*Герман подякував циганці, сів на коня і поїхав на схід сонця в далеке індійське царство* ***шукати*** *собі поради*» (І. Нечуй-Левицький); «*Юрій вступив в покої і пішов* ***шукати*** *своєї сестри Катерини та гетьманші. Катерина і гетьманша сиділи в одному маленькому покоїкові*» (І. Нечуй-Левицький);

**ІНФІНІТИВ**, або **неозначена форма**, – це початкова форма дієслівної парадигми, яка позначає дію, процес або стан поза категоріями часу, способу, особи і числа.

**Інфінітиву властиві загальнодієслівні граматичні категорії :**

– **виду** (*писати – написати; будувати – збудувати; перебудовувати – перебудувати; думати, мислити, міркувати* (одновидові дієслова недоконаного виду, що передають тривалі негранічні дії); *поміркувати, побігати поговорити* (одновидові дієслова доконаного виду з префіксом *по-,* який обмежує дії незначним відтинком часу));

– **стану** («*Панна Павлина **любила читати** і церковні книжки, а найбільше **любила читати** житія святих*» (І. Нечуй-Левицький); «*Хотів він **обчикрижити** наші права і **стати** неомежованим монархом, щоб **керувати** панами, як слугами*» (І. Нечуй-Левицький) та ін.);

– **перехідності / неперехідності** (*Тільки тоді пани й сенатори **згодились підписати** Гадяцьку умову з певною надією **не додержати** свого слова* (І. Нечуй-Левицький); «*– То, серце Олесю, ще як мій панотець служив за управителя в одного польського пана на Волині, то він випрошував ті книжки в пана задля мене, бо знав, що я дуже люблю **читати***» (І. Нечуй-Левицький) та ін.).

Показником інфінітива є суфікс ***-ти (-ть)***, після якого у відповідних формальних і лексико-семантичних групах дієслів може виступати постфікс ***-ся (-сь)*** (*пекти, пектися; гріти, грітися; брати, братися; знати, знатися* та ін.).

У творенні дієслівних форм беруть участь два різновиди основ :

– **основа інфінітива;**

– **основа теперішнього часу**.

**Основу інфінітива** виділяють у неозначеній формі дієслова, відокремлюючи суфікс ***-ти (-ть)*** : *воз-и-ти, говор-и-ти, шук-а-ти, буд-ува-ти, терп-і-ти, ку-ва-ти, в'яз-ну-ти, біг-ø-ти*.

У переважній більшості основа інфінітива закінчується класифікаційним, або тематичним суфіксом. У наведених дієсловах виділяють тематичні суфікси: **-и-, -а-, -ува-, -і-, -ва-, -ну-, ø.**

Проте існує невелика група **атематичних** (безсуфіксних) дієслів: *дати, їсти, вісти (доповісти), розповісти*.

**Від основи інфінітива творять форми дієслів :**

– **минулого часу** (*говорив, шукав, сіяв, казав*);

– **умовного способу** (*говорив би, шукав би, сіяв би*);

– **активні** і **пасивні дієприкметники** (*змарнілий, відпалий, осілий; запорошений, прочитаний, забутий*);

– **дієприслівники доконаного виду**: *посіявши, сказавши, обговоривши* та ін.

Для встановлення дієслівної основи використовують і форму минулого часу: *писав, стукнув, будував.*

**Основу теперішнього** (або **майбутнього простого**) **часу** визначають відокремленням закінчення третьої особи множини : *воз-ять, нос-ять, пиш-уть, володіj-уть*.

У сучасній українській мові форма третьої особи множини має тільки два різновиди закінчень: ***-уть*** і ***-ать*** (орфографічно вони передаються як ***-ють, -ять*)**.

**Від основи теперішнього часу творять :**

- **особові форми теперішнього часу** (*живу, жив-еш, жив-е, жив-емо, жив-ете, жив-уть);*

- **особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду** (*прожив-у, прожив-емо, прожив-ете, прожив-уть*);

- **форми наказового способу** (*живи, жив-імо, жив-іть*);

- **активні дієприкметники теперішнього часу** (*працюючий, ріжучий, тренуючий, читаючий* та ін.);

- **дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду** (*ходячи, ведучи, живучи, ріжучи, співаючи, пізнаючи* та ін.).

Окремі дієслівні форми утворюють аналітичним способом від інфінітива або інших дієслівних форм за допомогою службових слів, зокрема :

– **складені форми майбутнього часу** (*буду знати, будеш знати, будуть знати*);

– **форми умовного способу** (*знав би, знала б, знали б*);

– **форми наказового способу** *(хай (нехай) знає, хай (нехай) вчать* та ін.).

У таких формах основу визначають за тими синтетичним формами дієслів, від яких утворилися аналітичні, зокрема : *вчи-в би, хай вч-ать, буду вчи-ти.*

Основи інфінітива і теперішнього (майбутнього простого) часу здебільшого не збігаються у фонетичному оформленні, наприклад:

**основа інфінітива** : *вес-ти, бра-ти, жи-ти, почина-ти;*

**основа теперішнього часу** : *вед-уть, бер-уть, жив-уть, почн-уть.*

## ЗАГАЛЬНОДІЄСЛІВНІ ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

**КАТЕГОРІЯ ВИДУ** є основною граматичною категорією дієслова й охоплює всі його форми (загальнодієслівна категорія) : *інфінітив, особові і родові, способові і часові, дієприкметник і дієприслівник.*

Дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних із ними значень вивчає **аспектологія** (розділ граматики).

**Категорія виду ґрунтується на протиставленні двох значень:**

1) **повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом, цілісної процесуальної ознаки – дієслова доконаного виду**,

2) **неповністю реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки – дієслова недоконаного виду**.

Наприклад: дієслово **розцвів** означає завершену дію, у ньому граматичними засобами виражена вказівка на межу дії.

Внутрішня межа дії – це обмеження дії її **початком** (*заснув*), **кінцем** (*доспав до ранку*) або поєднання початку і кінця (*проспав цілу ніч).*

Дієслова **доконаного виду означають** результативну, обмежену в часі, нетривалу дію (*вивчити, приклеїти, вислухати, пробігти, перейти, знайти, перемогти, стиснути*); **дієслова недоконаного виду** означають дію незавершену, не обмежену в часі, без вказівки на її результат, межу (*працювати, носити, летіти, бігати, розуміти, вивчати, змагатися, учителювати*).

**Доконаний вид** мають дієслова, яким притаманні такі додаткові елементи значення:

– **завершеність дії**: *побудувати, зорати (поле), переплести, підписати, надрукувати;*

– **результативність дії:** *заробити (стипендію), захистити (дисертацію), розв'язати (задачу); довести (теорему);*

– **однократність дії:** *смикнути, кивнути, стукнути;*

– **початок дії:** *задзвонили (дзвони), засвітили (світло), заснули (діти);*

– **многократність дії:** *подбати, порозкидати, порозмивати* та ін.

**Недоконаний вид** мають дієслова, які, крім загального значення необмеженості і незавершеності в часі, мають ще й додаткове значення, зокрема :

– **постійна неперервність дії** (дієслова з цією семантикою означають дію, що відбувається безвідносно до її завершення): *тече вода гаєм; вже кукурудза зеленіє; Земля обертається навколо своєї осі* та ін.;

– **повторюваність дії, яка означає необмежений рух**: *бігати, бродити, возити, літати, учителювати* та ін.;

– **здатність до дії, яка є постійною ознакою суб'єкта:** *собака кусається, сонце світить, троянда пахне, кропива жалиться* та ін.

Отже, **доконаний вид** характеризує дію такими особливостями, як **динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку**;

**<u>недоконаний вид</u>** характеризує дію **статичністю, неперервністю, необмеженістю в часі, безвідносністю до внутрішньої межі, немаркованістю завершення дії.**

Значення доконаного і недоконаного виду **у формах інфінітива** виражається безвідносно до інших граматичних значень дієслова, воно властиве самій дієслівній основі, де показником виду виступає афікс (префікс або суфікс), чергування звуків у корені слова, наголос тощо.

В інших формах значення виду тісно пов'язане зі значенням часу. Кожне дієслово видової пари утворює свою систему часових форм :

**дієслова недоконаного виду** творять форми усіх трьох часів;

**дієслова доконаного виду** – тільки минулого чи майбутнього часів.

**Дієприкметникові** чи **дієприслівникові форми** творяться від дієслів, <u>зберігаючи значення виду, закладене в початковій формі :</u> *сказати – сказаний, сказавши; співати – співаючи; забути – забутий, забувши; привезти – привезений, привізши* та ін. :

«***Сказав*** *уже про київських людей*» (П. Загребельний); «*А Євпраксії легко відкривалося все* ***сказане***» (П. Загребельний); «*Журило помилився,* ***сказавши:*** *"Золоті твої очі, Євпраксіє!"»* (П. Загребельний) та ін.

Дієслівні форми, що мають лексичну тотожність, утворюють за допомогою різних граматичних засобів співвідносності **видові пари,** або **видову кореляцію**.

**Корелятивна видова пара –** це співвідносні дієслова, що відрізняються тільки значенням виду, тобто вказівкою на **граничність / неграничність** позначуваного ними процесу.

**«Видова пара –** дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду» [МУМ, 2004, с.172].

Наприклад : *в'янути – зів'янути (від спеки), спускатися – спуститися (з гори), будувати – збудувати (будинок); читати – прочитати (роман); шукати – знайти (слово)* та ін.

Не утворюють видових пар спільнокореневі дієслова, які, крім граматичного значення виду, розрізняються своїми словотвірними і лексичними значеннями. Наприклад, дієслова доконаного виду *відписати, дописати, аписати, переписати, підписати,описати з* не утворюють видових пар з дієсловом *писати*, тому що кожне з них виступає з відмінним від мотивуючої основи значенням.

Дієслова входять до видових пар на підставі спільності лексичних значень, наприклад : *дописувати – дописати, переписувати – переписати, підписувати – підписати, записувати – записати* тощо.

У багатозначних дієсловах кожне значення утворює свою видову пару, наприклад: *темніти* (безособове – про сутінки, присмерк) – *стемніти* (*надворі стемніло*); *темніти* (ставати темним, набувати темного кольору) – *потемніли стіни (вікна)*.

Щодо реалізації категорії виду в сучасній українській мові розрізняють :

1) **парновидові дієслова**;

2) **двовидові дієслова**;

3) **непарновидові (одновидові) дієслова**.

**Парновидові дієслова** – утворюють корелятивні форми доконаного-недоконаного виду (*збирати – зібрати; називати – назвати; читати – прочитати; шукати – знайти; пересіяти – пересіювати; зменшити – зменшувати; підбігти – підбігати* та ін.).

**Двовидові дієслова** – не мають морфологічного вираження відповідної граматичної категорії, тобто видові значення таких дієслів виражаються у певних контекстах.

До них належить кілька дієслів українського походження (*веліти, мовити, розслідувати*) і численна група дієслів іншомовного походження (*адресувати, акредитувати, авансувати, ампутувати, атакувати, атестувати, інформувати, стабілізувати, амністувати* тощо).

Багатозначне дієслово недоконаного виду *веліти («давати розпорядження, наказувати» (СУМ, 2, с. 232)* може утворювати видову пару за допомогою префікса *з- (веліти – звеліти).*

Наприклад : «*Мокрі ліси глузували з неї, перебігаючи поперед валки з місця на місце, вони затівали якусь шалену крутняву, ніби велетенські зелені колеса безнадії, і тоді Євпраксія не витримувала,* ***веліла*** *зупиняти повіз, стрибала на землю, ставала звичайною дванадцятилітньою дівчинкою…*» (П. Загребельний); «*…і Євпраксія невдовзі підвелася, так ніби й не було хворощів, пе було*

*горя й жаху втрати ще й не здобутого дитяти, тепер це вже не була заглиблена в себе молода жінка – стала в один день всевладною імператрицею,* ***звеліла*** *слати гінців до імператора з вістю про те, що вона, його жона, хоче зустрітися з ним і вже вирушила для цього з Верони*» (П. Загребельний) та ін.

**Непарновидові дієслова –** мають значення або тільки **доконаного виду,** або тільки **недоконаного виду**.

Тільки у формі **доконаного виду** виступають:

– **префіксальні дієслова** типу *затремтіти, пропрацювати, заморгати, повиносити, повибілювати, подоливати, порозливати;*

– **префіксально-постфіксальні**: *розговоритися, розкричатися, наговоритися, навозитися, наспіватися, напитися, наслухатися.*

Тільки **у формі недоконаного виду** функціонують дієслова :

– зі значенням **негативного ставлення** (*гидувати, гордувати, ненавидіти, гребувати);*

– **різноспрямованого** руху, **переміщення** (*водити, бродити, ходити, літати, їздити*);

– **фізичного стану** (*морозити, лихоманити, трусити, трясти*);

– **підпорядкування об'єкта** (*командувати, диригувати, верховодити, управляти, керувати, завідувати*);

– **трудової діяльності** (*учителювати, куховарити, слюсарювати*);

– **повторюваної неінтенсивної дії з префіксом по-** (*покрикувати, почитувати, поблискувати, пострілювати, подумувати*).

До джерел формування непарновидових дієслів належить багатозначність дієслівних лексем. У багатьох випадках спостерігається протиставлення **парновидових** і **непарновидових** дієслів зі значенням : **«набувати певного кольору» – «виділятися певним кольором»**. Наприклад : «*…його добрі карі очі раптом стали* ***сивіти»*** (В. Симоненко); «*За озером, де починався степ,* ***сивіла*** *ковила на обрії*» (О. Ільченко); «*Бо ж проїжджав князь київський з дружиною; грали роги,* ***червоніли*** *щити, дзвеніла зброя і збруя, мигтіли, мінилися барви – усе було й не було; інший світ, високий і далекий…*» (П. Загребельний); «*У перелісках уже падало листя.* ***Червоніло*** *між деревами, мов мертві лисиці після вдалих ловів*» (П. Загребельний); «*Пакілля* ***біліло*** *мертво, мов кістки, воно починалося відразу за вируванням люду, притиснутого цікавістю до городських валів…*» (П. Загребельний); *Їхали через усю Германію … імператорові й імператриці стелили під ноги червоне сукно, у кам'яних соборах виспівували молитви, рицарі виблискували залізом,* ***зеленіли*** *ліси; …*» (П. Загребельний) та ін.

До засобів творення видової кореляції у сучасній українській мові належать :

– **префіксація**;

– **суфіксація**;

– **чергування голосних і приголосних фонем** в основах дієслів;

– **наголос**;

– **суплетивізм**;

– **контекст**.

Найбільш продуктивними способами творення видових пар дієслів є **суфіксальний** і **префіксальний**.

За допомогою суфіксального способу від дієслів доконаного виду утворюються форми недоконаного виду. Такий процес називають **імперфективацією**.

**Форми недоконаного виду утворюються за допомогою суфіксів :**

***-ува (-юва), -овува*** (*розв'язати – розв'язувати, скоротити – скорочувати*);

Суфікс **-овува** використовують як засіб творення форм **недоконаного виду** від окремих двовидових дієслів на ***-ува-*** (*ізолювати – ізольовувати, організувати – організовувати* та ін.)

**-ва-** (*стати – ставати, умити – умивати*);

**-а-** (*лишити – лишати, сісти – сідати*).

**Процес творення форм доконаного виду від форм недоконаного виду за допомогою префіксів називають перфективацією.**

Для видоутворення найчастіше виступають префікси: **з- (с-), за, на-, при-, про-**.

Наприклад: *робити – зробити, лити – налити, читати – прочитати.*

Характерна особливість подібних дієслів доконаного виду полягає в тому, що вони не мають префіксальних відповідників недоконаного виду.

У **перфективації** використовується також творення форм доконаного виду за допомогою суфіксів **-ну- (-ону-)**. Наприклад: *надихати – надихнути, присягати – присягнути, впливати – вплинути* та ін.

Видова пара може творитися одночасним приєднанням префікса і зміною суфікса, наприклад: *падати – впасти, вішати – повісити* та ін.

У деяких дієсловних формах видова кореляція утворюється за допомогою **чергування голосних і приголосних** в основі дієслова, але майже завжди в супроводі суфіксації чи префіксації.

Наприклад : *сте**е**рти – сти**и**рати, поча**а**ти – поч**и**нати, ско**о**чити – ска**а**кати, зам**е**сти – зам**і**тати; запро**с**ити – запро**ш**увати, дого**д**ити – дого**дж**ати, прослав**и**ти – прослав**л**яти, вимо**ст**ити – вимо**щ**увати* та ін.

У формуванні форм доконаного і недоконаного виду окремих дієслів відіграє зміна **наголосу**, наприклад :

*викид**а**ти – в**и**кидати; скл**и**кати – скли**к**а**а**ти; закл**и**кати – заклик**а**ти; насип**а**ти – нас**и**пати; наріз**а**ти – нар**і**зати; розріз**а**ти – розр**і**зати* та ін.

Зрідка видову корелятивну пару утворюють за допомогою **суплетивних форм** (*говорити – сказати, брати – взяти, шукати – знайти, ловити – піймати* та ін.). Наприклад :

«*Працював той чоловік, як шалений, і прозвано його робітником святого Петра, і єпископ усім радив **брати** його за взірець*» (П. Загребельний); «*Де **брати** силу, як вистояти, як подолати?*» (П. Загребельний); «*Подія сама по собі загрозливо-зловісна, а ще коли ж*

***взяти*** *до уваги, що більше вона не має нікого*» (П. Загребельний); «*…хотілося б їй бодай на короткий час відірвати Конрада від його самозаглиблення, та вдовольнялася й тим що могла* ***взяти*** *з собою легеньку й слухняну Вільтруд*…» (П. Загребельний) та ін.

**Контекст** є засобом вираження видових значень багатозначних і двовидових дієслів. Наприклад :

*Вони (шпаки)* ***наслідують*** *у піснях багатьох птахів.*

*Вони* ***наслідують*** *його приклад, коли в цьому буде потреба.*

У 1-ому реченні дієслово *наслідують* має значення недоконаного виду теперішнього часу, у 2-ому – значення доконаного виду майбутнього часу.

**КАТЕГОРІЯ ПЕРЕХІДНОСТІ / НЕПЕРЕХІДНОСТІ** випливає з **семантики дієслова,** що виявляється у здатності лексеми виражати ознаку або самостійно, або **в безприйменниковому поєднанні з іменниками у формі З. в.** (*цвісти, сидіти, бігти; читати книгу, писати літери, продавати фрукти* та ін.)

У сучасній українській літературній мові усі дієслова поділяють на **перехідні** та **неперехідні**.

Сталих морфологічних ознак, які б відрізняли перехідні дієслова від неперехідних, немає, а тому категорію **перехідності / неперехідності** не можна вважати морфологічною категорією.

**Поділ дієслів на перехідні і неперехідні здійснюють за синтаксичною ознакою, зокрема, здатністю дієслова поєднуватися з прямим додатком.**

Наприклад: . *І треба* ***зробити*** *неможливе, аби в цьому поєдинку* ***зберегти*** *козацьку честь і гідність матері Січі* (В. Шкляр); «*Ще інші* ***не переносять*** *самотності*» (П. Загребельний); «*Очі норманнів* ***зауважили*** *спершу й не саму Євпраксію, а двірських ошатних дам, які її* ***супроводжували****, не один з них затримався поглядом на свіжому личкові Вільтруд, ще не зіпсованому вкінець баронською пихою, але зненацька всі охоронці якось відразу* ***побачили*** *Євпраксію*» (П. Загребельний).

Однак категорія перехідності / неперехідності повинна розглядатися і в морфології, оскільки вона, з одного боку, є характерна для **морфологічного класу – класу дієслів**, а з другого, – з нею тісно пов’язана і їй підпорядкована **категорія стану**, що виявляється як в синтаксичних, так і в морфологічних формах.

**Категорія перехідності / перехідності** властива всім дієслівним формам: інфінітиву, особовим і родовим формам та дієприслівнику.

**ПЕРЕХІДНИМИ** називають дієслова, що поєднуються **з прямим додатком у формі З. в. без прийменника**, **Р. в., якщо він належить до присудка, що має заперечне значення або означає частину від цілого**.

Наприклад : *І кошовий велів писареві Яковині* ***зачитати*** *уже підготовлені два* ***листи****, що їх мало підтримати чи відхилити низове товариство* (В. Шкляр); *Кальниболотці* ***завели*** *нову* ***пісню*** (В. Шкляр); *Чимало є забобонних людей, котрі щиро вірять байкам про козаків-характерників, що начебто вони перекидаються на вовків чи лисиць,* ***хапають*** *на льоту* ***кулі****,* ***перепливають річки*** … (В. Шкляр); *Так само бузько поважав пана Горла, який ніколи* ***не завдавав клопоту*** *кошовому, сам давав собі раду*… (В. Шкляр) та ін.

**Перехідні дієслова** називають ще **прямо-перехідними,** або **власне-перехідними**.

**До перехідних належать:**

– дієслова ***бажати, зичити,*** що керують формами **Р. в.** і поєднуються з іменниками абстрактного значення: *бажати щастя (успіхів, гараздів), зичити здоров'я (досягнень, успіхів)* та ін.;

– **дієслова мовлення** (*говорити, казати, мовити, повідомляти* та ін.);

– **розумової діяльності** та **сприймання** (*бачити, чути, сприймати*).

Формальним показником перехідних дієслів іншомовного походження виступає передусім суфікс ***-ува-****: коментувати, інсценізувати, кодифікувати, атестувати, атакувати* та ін.

**Перехідні дієслова** можуть набувати значення неперехідних, коли при них опускається прямий додаток, наприклад : *читати книгу – вміє читати, грає вальс – грає на скрипці* та под.

Від перехідних дієслів творяться неперехідні за допомогою постфікса ***-ся*** *: брати – братися, вчити – вчитися, вітати – вітатися* та ін.

Тільки одне дієслово на ***-ся*** (*сподіватися*) в українській мові належить за певних контекстуальних умов до перехідних (*сподіватися щастя*).

У творах художньої літератури це дієслово функціонує без прямого додатка. Наприклад :

«*Коли Євпраксії ставало нестерпно-тяжко, покрадьки, щоб ніхто й не помітив, позирала вона на ту буйну празелень і здавалося, ніби відлягає від серця, знов хочеться жити й* ***сподіватися***» (П. Загребельний); «*Обідраний до краю селянин не стане* ***сподіватися*** *на те, що здобуде щастя в сусідньому селі, знаючи, яка там бідність, зате охоче приєднається до натовпу войовників за віру, бо йти треба далеко, у невідомі землі, де обіцяно і здобич, і багатство, і щастя, і вічну славу*» (П. Загребельний); «*На соборі мають бути вирішені важливі питання віри, слід* ***сподіватися****, що в діях християнства це буде собор найзнаменитіший, бо від нього поведе початок велика священна війна за торжество віри…*» (П. Загребельний) та ін.

Багатозначні й омонімічні дієслова можуть вживатися як перехідні і як неперехідні. Наприклад :

*Кирик ще здалеку помітив, що на острові щось сталося – все заніміло,* ***не кричали*** *жаби, не цвіріньокали пташки, не шурхали ящірки в траві, не плескала риба в заплавах, і Христуся, котра завжди чула його наближення за сто верст, цього разу не вибігла Кирикові назустріч* (В. Шкляр); ***Кричать*** *сови, спить діброва* (Т. Шевченко); ***Кричали*** *друзі незнайомі слова* (М. Рильський) та ін.

**НЕПЕРЕХІДНИМИ** називають дієслова, що поєднуються з непрямими додатками, вираженими безприйменниковими і прийменниковими формами (***Пишається*** *калинонька, явір* ***молодіє****, а кругом їх верболози й лози* ***зеленіють*** (Т. Шевченко); ***Летим****.* ***Дивлюся****, аж* ***світає****, край неба* ***палає*** (Т. Шевченко); «***Раділа*** *своїй умілості, тоді чула спів мамки Журини*» (П. Загребельний); «*Журина* ***проходила*** *двором абатства, в темряві тьмаво біліли кам'яні аркади, вона нечутно* ***ступала*** *по плитах, ще мала* ***пройти*** *попід аркадами, тоді* ***завернути*** *на половину Євпраксії, але її мовби ждали в притемненому переході…*» (П. Загребельний); «***Говорилося*** *й про те, що меч* ***іржавіє****, коли його довго* ***не виймати*** *з піхов*» (П. Загребельний) та ін.)

**До неперехідних належать :**

– **дієслова стану** (*горіти, радіти, повніти, сумувати, тверднути, сутеніти*);

– **дієслова руху** (*бігти, текти, ходити, їхати, літати* та ін.);

– **дієслова на позначення професійного заняття** (*вчителювати, лимарювати, головувати* та ін.);

– **дієслова, що відтворюють різні звуки** (*вищати, гавкати, мекати, брязкати, клацати* та ін.).

Формальною ознакою неперехідності дієслів є афікс **-ся (***сердитися, боятися, дивуватися, одягатися, пишатися, снитися, кусатися, жалитися* та ін.).

**НЕПРЯМО-ПЕРЕХІДНИМИ,** або **невласне-перехідними** називають дієслова, що означають дію, спрямовану на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, вона охоплює об'єкт частково.

Наприклад : «*Його дружинники* ***сумували*** *за Києвом*» (П. Загребельний); «Євпраксія **не давала** Журині спочинку…» (П. Загребельний); «*І хоч ні Кирпу, ні дружинників барон* ***не міг вважати*** *своїми суперниками, він поклав за ліпше усунути й цю хай і незначну перешкоду, і вони зникли*» (П. Загребельний) та ін.

**Непрямо-перехідні** дієслова позначають дію, що спрямовується на якийсь предмет або особу, вимагає назвати його (її), але назва цього предмета чи особи в реченні виконує **роль непрямого додатка** (**вживається в будь-якому непрямому відмінку, крім З. в. без прийменника та Р. в**.). Наприклад :

*Він* ***розповів матері*** *та немовляті Кирикові, як славно і дивовижно загинув їхній чоловік і батько Кирило Лупиніс* (В. Шкляр); *Кирик кинувся в садок поза хату і тут* ***прикипів до землі*** (В. Шкляр) та ін.

## КАТЕГОРІЯ СТАНУ ДІЄСЛОВА

**ДІЄСЛІВНА КАТЕГОРІЯ СТАНУ виражає відношення дії або стану до суб'єкта** (виконавця дії або носія стану) й **об'єкта** (предмета, на який спрямовується дія або стан у процесі їх реалізації).

Наприклад: *Студенти виконують вправу.* – суб'єктом дії (або носієм динамічної ознаки) є слово *студенти;* дія, виконувана суб'єктом, як активним діячем, спрямована на об'єкт (*вправу*), що в реченні виступає прямим додатком (*З. в. без прийменника*).

Логічні відношення суб'єкта й об'єкта в цьому реченні збігаються з граматичними: дієслово виражає значення активної дії, спрямованої на самостійний об'єкт.

Проте ці логічні відношення можна передати іншим граматичним оформленням, наприклад : *Вправа виконується студентами.*

У такій структурі речення дієслово виступає зі значенням пасивної дії. Дієслово ***виконується,*** утворене від перехідного дієслова ***виконувати*** за допомогою постфікса **-ся**, втратило значення активного стану.

**Категорія стану має виразну синтаксичну орієнтацію і пов'язана з категорією перехідності / неперехідності.**

**Форма активного стану** позначає дію, джерелом якої виступає **суб'єкт,** формально представлений у реченні як головний член – **підмет**. Виконувану дію безпосередньо спрямовують на предмет, що в реченні є **прямим додатком (усі перехідні дієслова можуть**

**виражати значення активної дії, а неперехідні ніколи не виражають)**.

**Форма пасивного стану** вказує на те, що дія спрямовується на об'єкт, формально виражений граматичним підметом; а реальний суб'єкт дії з формального погляду потрапляє у позицію додатка, вираженого формою О. в. або ж не названого у реченні.

Дієслова перехідні і неперехідні, утворені від перехідних за допомогою постфікса **-ся**, виражають подвійні **суб'єктно-об'єктні** відношення, а неперехідні, що не співвідносяться з перехідними виражають однобічні, **суб'єктні** відношення, наприклад : *Студентка **пише** лист – Лист **пишеться** студенткою; Хор **виконує** пісню – Пісня **виконується** хором; Хлопчик міцно **спить**. Квіти **ростуть** кругом. Навесні **цвітуть** усі дерева.*

Отже, виділяють дієслова **одностанові** та **двостанові**.

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі стани дієслів :

– **активний** (або **дійсний**);

– **пасивний**;

– **зворотно-середній**;

– **нульовий**.

**Дієслова активного стану** виражають активну дію суб'єкта, спрямовану на самостійний об'єкт. Це значення мають лише перехідні дієслова, що керують іменниковою формою З.в. без прийменника.

Формальне вираження прямого об’єкта залежним іменником (займенником чи субстантивованим словом) і є граматичним показником активного стану.

**Дієслова пасивного стану** протиставляють дієсловам активного стану за відношеннями суб’єкта до об’єкта і за спрямуванням дії.

Дієслова пасивного стану творять від дієслів активного стану за допомогою постфікса ***-ся***. Співвідносні за значенням стану дієслова виступають відповідно в активних або пасивних зворотах мови, наприклад: *Будівельники будують будинок. – Будинок будується будівельниками* та ін.

Відсутність орудного суб’єкта при дієслові нівелює значення пасивності дії, і дієслово набуває значення **зворотно-середнього** стану.

**Дієслова зворотно-середнього стану** виражають дію суб’єкта, що не переходить на самостійний об’єкт, а зворотно спрямовується на самого діяча чи додатково характеризує його через неназваний об’єкт, наприклад : *друзі зустрічаються, готуватися до екзамену, вчені радяться; хліб кришиться, річка розливається, собака кусається* та ін.

**Зворотні дієслова** можуть мати різні відтінки зворотно-середнього стану, по-різному характеризувати відношення між суб’єктом і об’єктом дії:

1) **власне-зворотні дієслова виражають дію, суб’єктом і об’єктом якої виступає та сама особа.** До цієї групи належать

дієслова *умиватися, одягатися, взуватися, роззуватися, купатися, митися, пудритися, голитися, наряджатися;*

2) **взаємно-зворотні дієслова виражають дію, виконувану кількома суб'єктами, кожний з яких виступає водночас і об'єктом дії :** *зустрічатися, змагатися, вітатися, обніматися, цілуватися, листуватися, спілкуватися, радитися;*

3) **загально-зворотні дієслова виражають дію, що зосереджується в самій діючій особі, або виражають внутрішній стан суб'єкта :** *милуватися, турбуватися, дивуватися, злитися, сердитися, заспокоюватися, журитися, трястися, мучитися.*

4) **активно-безоб'єктні дієслова виражають властивість суб'єкта поза зв'язком його з об'єктом :** *кусатися, битися, дряпатися, хвицатися, колотися (будяк), жалитися;*

5) **пасивно-якісні дієслова виражають статичну ознаку предмета, що підпадає під вплив іншого предмета :** *рватися, гнутися, битися (скло), ламатися, кришитися, колотися (лід), м'ятися, топитися (танути);*

6) **зворотно-пасивні дієслова виражають дію, приписувану пасивному суб'єктові**. Зворотно-пасивні дієслова керують формою Д. в., що виступає непрямим додатком.

**Логічний об'єкт при дієсловах зворотно-пасивного стану виражається формою Н. в. і виступає у реченні підметом,** наприклад: *І згадується мені мамина колискова.*

Дієслова зворотно-пасивного стану творяться від перехідних дієслів за допомогою постфікса -ся.

7) **непрямо-зворотні дієслова виражають дію, здійснювану для самого суб'єкта.** При цих дієсловах може стояти непрямий додаток або обставина (збиратися в поїздку, готуватися до екзаменів). На відміну від власне зворотних, при непрямо-зворотних дієсловах логічний прямий об'єкт не виражається, наприклад: *дівчина вмивається – дівчина збирається у дорогу.*

Якщо прямий об'єкт не виражається у формі Н. в., то дієслово перетворюється на безособове з **нульовим станом**, наприклад : *не їсться хліб – мені не їсться.*

**Нульовий стан** щодо вираження об'єкта мають:

– **усі неперехідні дієслова** без постфікса *-ся* (*бігати, бродити, дзвеніти, літати, пахнути*, *плакати, рости, стати, цвісти* та ін.);

– **безособові дієслова** без постфікса і з постфіксом *-ся* (*блискає*, *дощить, нудить, сіріє, щастить; не сидиться, не лежиться, не спиться* та ін.).

**Неперехідні дієслова без постфікса -ся означають дію, замкнену в самому суб'єкті,** наприклад: *Рік збіг як день. Час пролетів швидко.*

Дія, виражена безособовим дієсловом з постфіксом ***-ся,*** приписується суб'єкту як незалежний від нього внутрішній стан (наприклад : *мені не сидиться, мені не спалося, її не сидиться в аудиторії* та ін.)

## КАТЕГОРІЯ ОСОБИ, РОДУ, ЧИСЛА ДІЄСЛОВА

**Категорія особи – одна з основних граматичних категорій дієслова,що виражає відношення дії до суб'єкта (або діяча) з погляду того, хто говорить.**

У сучасній українській мові дієслівні форми поділяють на **особові** і **неособові**.

До **особових** належать форми **дієслів:**

- **теперішнього часу;**
- **майбутнього часу;**
- **наказового способу**, у яких граматичне значення особи виражається за допомогою закінчень,
- **минулого часу;**
- **умовного способу,** у яких особа виражається синтаксично **(**особовими та особово-вказівним займенниками**).**

До **неособових форм дієслів** належать **інфінітив, дієприкметник** і **дієприслівник**.

**Інфінітив** і **дієприслівник** виключають потребу вказівки на особу.

**Категорія особи** є тією диференціальною ознакою, яка сумісно з іншими категоріями виокремлює дієслова у самостійну частину мови.

У сучасній українській мові розрізняють **три особи дієслова.**

Форма **І особи однини** вказує на те, що носієм процесуальної ознаки (дії, стану) є **мовець.** Наприклад :

*Буває, іноді **дивлюся**, **дивуюсь** дивом, і печаль охватить душу…* (Т. Шевченко); *«Так, я **буду** крізь сльози сміятися, серед лиха*

*співати пісні…; **Марную** день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять* (Л. Костенко); «*Та коли я **подумаю**, що ще жде нас попереду, то все перелічене видається дрібницею*!» (П. Загребельний); «*– **Бачу**, але не розумію їхнього значення*» (П. Загребельний); «*– Я **гадаю**, вони пророкують переселения народів з одної держави в іншу*» (П. Загребельний) та ін.

Дієслово, вживане на позначення дії, яка виконується **адресатом,** виражається **формою II особи.** Наприклад :

«*…коли **знаєш** і **вмієш**, можна виготувати досить цінний синій барвник, та все ге, бач, відоме лиш оцим землериям і зомлесидам, а не вільним рицарям, які покладаються лиш па вірність ока, міць руки й гостроту меча*» (П. Загребельний); «***Можеш** мати владу над щонайбільшою країною, але **зупиняєшся** безрадний перед однією людиною*» (П. Загребельний); «*Ви **можете** лишити їх собі для прислуги, **можете** відіслати назад до Києва*» (П. Загребельний) та ін.

У **формі III особи** дієслова виступають у тих випадках, коли вони позначають дію або стан, не пов’язану ні з мовцем, ні з адресатом мовлення (**стосуються будь-кого, будь-чого, що є предметом розмови**). Наприклад :

*І коли-то воно буде гратись і **промовить** слово мамо* (Т. Шевченко); *Буває, іноді дивлюся, дивуюсь дивом, і печаль **охватить** душу…* (Т. Шевченко); *«Нехай вам, панове товариство, бог **допомагає**!» – І в синій хвилі потопає, пропадає* (Т. Шевченко); «*Він **вважає,** що вам приємно буде мати коло себе слов’янські душі*» (П. Загребельний); «*А ще: імператор, як завжди, готувався до війни, бо*

*ж імператори те й **знають**, що **йдуть** на війну або **повертаються** з війни*» (П. Загребельний) та ін.

Для **ІІІ особи характерна предметно-особова функція,** тому що вона виражає процеси, носіями яких виступають суб'єкти як з особовим, так і предметним значенням.

Зміна дієслів за особами формує особову парадигму, яка може бути **повною** і **неповною.**

**Повна парадигма** має усі шість особових дієслівних форм. Вони можливі тільки у дієслів теперішнього і майбутнього часу: *малюю малюєш, малює; малюємо, малюєте, малюють; малюватиму, малюватимеш, малюватиме; малюватимемо, малюватимеш, малюватимуть.*

Парадигму, яка не має хоча б однієї із шести особових форм, називають **неповною** (**дефектною**).

Парадигму, що складається з однієї словоформи, називають **нульовою**.

**Нульову парадигму мають:**

– **дієслова умовного способу,** оскільки вони називають дії ірреальні (*я прилетіла б, ти прилетів би* та ін.);

– **дієслова минулого часу,** тому що грамема минулого часу історично сформувалася не на дієслівній основі (*я писав, ти писав, вона писала, воно писало* та ін.);

– **безособові дієслова –** мають тільки форму третьої особи (*розвидняється, смеркає, сутеніє* та ін.).

**За відношенням до учасників комунікативної ситуації особові форми** поділяють на дві групи, які позначають:

1) **безпосередніх учасників спілкування (I і II ос. одн. і мн.)**, наприклад: *На світ божий **не дивлюся**, ні до кого не горнуся…* (Т. Шевченко); *Як билина при долині, в одинокій самотині **старіюся** я* (Т. Шевченко); *І **любитимеш**, небого, поки не **загинеш** межи псами, на морозі де-небудь під тином* (Т. Шевченко);

2) **особи або предмети, про які повідомляється у процесі спілкування (III ос. одн. і мн.)**, наприклад:

*Козаки-сердеги. Чого вони **ждуть**? По-своєму бога в кайданах **благають**, а хвилі на той бік **ідуть** та ревуть* (Т. Шевченко); *Біле личко **червоніє** Не довго, дівчата! До полудня, та й **зав'яне*** (Т. Шевченко); «*Але ж ведеться так, що лише влада **встановлює**, хто мислить слушно й правдиво? Не в чеберяйчиків. Правда **породжує** неспокій, а вони над усе **цінують** спокій. Вони **дарують** його людям. Може, на те й **існують** у нашій землі*» (П. Загребельний) та ін.

**Особовість є однією з ознак предикативності.** Дієслово-присудок, вступаючи у предикативні відношення з підметом, вираженим іменником або особовим займенником, координує свою форму способом дублювання вказівки на особу (чи осіб).

Наприклад : *Серце моє трудне, Чого ти **бажаєш**, що в тебе болить?* (Т. Шевченко); *А я так мало, небагато **благав** у бога. Тільки хату…* (Т. Шевченко); *Слухаючи Марусину пісню, він **висловлює** гіркоту з того, як мало справжнього слова є в Україні, бо так звані поети **складають** віршики святочні, а в селах ридма **плачуть** кобзарі* (Л. Костенко); «*Але пастухи ліниві од природи або від*

*призвичаєння, тому ніколи й* ***не надибують*** *чеберяйчиків, хоч вічно* ***шукають*** *загублену худобину*» (П. Загребельний); «*Людина* ***вмирає,*** *а дім, зроблений нею,* ***стоїть****, і пісня, складена нею,* ***співається*** *тисячу літ, і казка* ***живе*** *спервовіку, витвори думки й уяви триваліші за саму людину. І правда про людину так само* ***існує*** *довше, ніж сама людина*» (П. Загребельний) та ін.

В іменниках і займенниках позначення особи (або узагальнена вказівка на особу) є номінативною ознакою, **у дієслові особове значення є граматичним показником відношення до особи**.

Залежно від морфологічного вираження особи (підмета) дієслівний присудок виступає у формах усіх трьох осіб одн. і мнж. : *я чекаю, ти чекаєш, ми чекаємо, ви чекаєте, він (вона, воно) чекає, вони чекають; жінка чекає, чоловіки чекають* та ін.

**Співвідношення між одниною і множиною у дієслові значно складніше, ніж в іменнику.**

Якщо форми однини і множини іменника передають, як правило, співвідношення «***один /одна, одне/ – багато***», то в дієслові таке співвідношення властиве тільки для **III ос. одн. і мнж.,** але навіть у цьому випадку значення **III ос. одн. і мнж.** присутнє у значенні **I ос. мнж.** (*ми – я і він; я, ти і він; я, ти і вони і под./ і 2 ос. мнж. / ви – ти і він; ти і вони*).

**Значення категорії особи** виражають двома способами:

– **синтетичним,** за допомогою особових флексій (*вед-у, чита-ю, вед-емо, чека-ємо* – I ос.; *вед-еш, чита-єш, вед-емо, чита-ємо* – II ос.; *вед-е, чита-є, вед-уть, чита-ють* – III ос.*; вед-и, читай, вед-іть, читай-те* – II ос. та ін.);

– **аналітичним** – сполучення дієслова з відповідним займенником (особовим, особово-вказівним займенником : *я іду, ти ідеш, ви йдете, він пішов, вона пішла* і т. ін.).

У **теперішньому** і **майбутньому** часі та в **наказовому способі синтетичний спосіб** вираження особи здебільшого **супроводжується аналітичним**, а у **минулому** та **давноминулому часі** й **умовному способі** існує **тільки аналітичний спосіб вираження особи.**

У ІІ ос. замість особового займенника може виступати іменник у К. в. (*прийшов, Богдане*?), а в ІІІ ос. – ім. у Н. в. (*прийшов Богдан).*

**Категорія особи** по-різному виявляється в дієсловах, що сполучаються з іменниками, які позначають істоти та неістоти.

Дієслова, які сполучаються з іменниками, що **позначають осіб**, **вживаються в усіх особових формах однини і множини**. Певне обмеження мають **дієслова,** які сполучаються з **іменниками назвами істоти-неособи**.

**Неповну парадигму дієвідмінювання** мають:

– **фаунонімічні дієслова** – у прямому значенні не мають форм першої особи одн. / мнж. (*гавкати, гарчати, іржати, мукати, ревти, рохкати, хрюкати, телитися, ягнитися* та ін.);

– **дієслова, що позначають процеси, які відбуваються у неживій природі, різні хімічні реакції та фізіологічні процеси** – уживаються тільки у **ІІІ ос. одн.** і **мнж.** (*ржавіти, тліти, запилюватися, зріти, цвісти; окислюватися, ятритися (про рану)* та ін.);

– **дієслова групової дії** – не мають форм однини (*гуртуватися, роїтися, товпитися, юрбитися* та ін.).

Дієслова з **повною особою парадигмою втрачають її, сполучаючись з іменниками-назвами реалій флори та фауни, неживих предметів** – вони вживаються у **ІІІ ос. одн. /мнж.**

Наприклад : *троянда росте, звір біжить, вітер плаче, звір тремтить, дощ іде, мороз малює* та ін.

Але внаслідок антропоморфізації (*перенесення властивих людині фізичних і психічних ознак та тварин, явища природи, предмети, уособлення*) цих іменників дієслово може вживатися в усіх особових формах, наприклад :

*«– Сім'я любиш, журавлю?! – Ой люблю, ой люблю»* та ін.

**Неповну особову парадигму** мають дієслова, вжиті тільки у множині. До них належать **префіксальні дієслова** з **дистрибутивним значенням** (***по-*** + ***префіксальне дієслово***) : *повиходити, позабігати, повтомлювалися, повлітали, поприсідати, поприходити, порозмокати* та ін. Наприклад : «*Там справді стало відомо, і хмари люду висипали на зелений берег,* ***позабрідали*** *в воду, нетерпляче ждали човнів, вимахували на радощах зброєю, чи то квітами, чи там чимось*» (П. Загребельний); «***Порозвішувати*** *на гіллі вниз головами*» (П. Загребельний); «*Обоз, що прийшов з Євпраксією, не вмістився ні в замку Генріха фон Штаде, ні ще в трьох інших замках, куди його* ***порозпихано***» (П. Загребельний) та ін.

**Двопрефіксні дистрибутивні дієслова** можуть уживатися і в однині – коли йдеться про вибіркове поширення дії по якісь

поверхні. Наприклад : «*На руках і ногах* ***повиступала*** *от стужі кров»* (Шевченко); «*Коли вже виїхали за межі імперії, Заубуш потай перечитав усе, що* ***понаписував*** *імператор, вкинув зловісну грамотку у вогонь, інші запечатав новими печатями, що не різнилися від справжніх, а до них додав ще одну хартію, в якій висловлювалася імператорська просьба прийняти його, Заубуша, як брата Генріхового*» (П. Загребельний) та ін.

**Перехідні дієслова** з такою ж морфемною структурою мають **повну особову парадигму** (*я поналиваю води, ти поналиваєш води, вони поналивають води; я понасипаю піску, ти понасипаєш піску, вона понасипає піску* та ін.).

Не вживають в однині дієслова з семантикою масової дії (наприклад: *роїтися, кучитися, юрбитися, товпитися, громадитися, групуватися, гуртуватися*та ін.).

Але у сполученні зі збірними іменниками, особливо з суфіксом ***-ств***, ці дієслова вживаються в однині, наприклад :

*Молодь гуртувалася, студентство групувалося, народ товпиться* та ін.

У сучасній українській мові **особові форми утворюють три парадигми дієвідмінювання :**

1) **теперішній – майбутній час дійсного способу**;
2) **наказовий спосіб**;
3) **минулий час та умовний спосіб**.

**І. ПАРАДИГМА ТЕПЕРІШНЬОГО – МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ** будується на основі протиставлень **1-ої, 2-ої** і **3-ої особи** в **однині** та **множині,** наприклад:

**І Дієвідміна**

| *Однина* | *Множина* |
|---|---|
| **1 ос.** кажу**,** відведу | відвед**емо,** каж**емо** |
| **2 ос.** каж**еш,** відвед**еш** | відвед**ете,** каж**ете** |
| **3 ос.** каже**,** відведе | відвед**уть,** каж**уть** |

**ІІ Дієвідміна**

| *Однина* | *Множина* |
|---|---|
| **1 ос.** сидж**у**, забіж**у** | забіж**имо**, сид**имо** |
| **2 ос.** сид**иш**, забіж**иш** | забіж**ите**, сид**ите** |
| **3 ос.** сид**ить**, забіж**ить** | забіж**ать**, сид**ять** |

**Особові закінчення дієслів І парадигми :**

**1.** У дієслова з кінцевим приголосним основи ***й*** закінченнями виступають:

**-ю, -єш, -є, -ємо, -єте, -ють** (І дієвідміна);

**-ю, -їш, -їть, -їмо, -їте, -ять** (ІІ дієвідміна), наприклад:

*співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають; кусаю, кусаєш, кусають; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять*.

**Утворення І-ї особової парадигми супроводжується змінами приголосних в основах дієслів**:

а) у дієсловах V класу чергуються **[з] – [ж], [к] – [ч], [с] – [ш], [т] – [ч], [х] – [ш],** наприклад*:*

*казати – кажеш, писати – пишу, гуркотіти – гуркочу* та ін.;

б) у дієсловах IX класу з кінцевим губним пригл. основи у **І ос. одн. і ІІІ ос. мнж.** після нього з'являється звук **[л]**: *топити – топлю, топлять, ловити – ловлю – ловлять;*

в) у дієсловах IX класу в І-й ос.одн. відбувається чергування приголосних **[д] – [дж], [з] – [ж], [с] – [ш], [т] – [ч], [зд] – [ждж], [ст] – [шч],** наприклад : *водити – воджу, лазити – лажу, носити – ношу, вертіти – верчу, їздити – їжджу, мостити – мощу.*

г) у дієслові VI класу *хотіти* чергується **[т] – [ч],** наприклад : *хо**т**іти – хо**ч**еш – хо**ч**уть;*

д) у дієслові XII класу приголосний основи **[г]** змінюється на **[ж],** наприклад : *бігти – бі**ж**у – бі**ж**иш – бі**ж**имо.*

**Форми майбутнього часу** творять відповідно до **форм теперішнього часу І** чи **ІІ дієвідміни** (**синтетична форма**).

У **складеній формі майбутнього часу** змінюється тільки допоміжне дієслово, наприклад : *бу̀ду працювати, бу̀деш прцювати, бу̀де працювати, бу̀демо працювати, бу̀дете працювати, будуть працювати* та ін.

**ДРУГА ОСОБОВА ПАРАДИГМА** (**наказовий спосіб**) будується на протиставленні трьох осіб в однині і множині, але спеціальні особові флексії виступають тільки у трьох формах: **2-ї ос. одн., 1-ї** і **2-ї ос. мнж.**, наприклад :

| | **однина** | **множина** |
|---|---|---|
| **1 ос.** | - | *пишімо*, *читаймо* |
| **2 ос.** | *пиши*, *читай* | *пишіть, читайте* (або *пишіте*) |

**Форми 3-ї особи наказового способу** творяться **аналітично** – за допомогою частки **хай (нехай).**

У **складеній формі 3-ї ос. одн.** і **мнж.** значення особи виражають закінченнями, які виступають у формах **теперішнього – майбутнього часу**, наприклад :

**однина**

**3 ос.** *хай скаже, хай порад**ить***

**множина**

**3 ос.** *хай скаж**уть**, хай порад**ять***

**ТРЕТЯ ОСОБОВА ПАРАДИГМА** (**минулого часу та умовного способу**) **не має морфологічного показника особи.**

В основі цієї парадигми лежить розрізнення за родами і числами.

У **дієслові**, вираженому формою **минулого часу** або **умовного способу**, відношення до особи виражається **синтаксично** – за допомогою зв'язку із займенником або іменником. Наприклад :

«*І валка **зупинялася** й **стояла** день і два, **виходили** до неї місцеві людове, **несли** малій княжні квіти, мед, співи, любов, а вона*

***дивилася*** *на них зачудовано, розпачливо* ***хапалася*** *за Журину*» (П. Загребельний); *«Матільда одразу після урочистостей* ***влаштувала*** *обід на честь імператриці, обід* ***затягнувся*** *до пізньої ночі, маленька графиня була така добра, що навіть своєму Вельфу* ***дозволила*** *позалицятися до Євпраксії...»* (П. Загребельний); «*До замку* ***прибула*** *графиня Ода з баронськими жонами, висока, білолиця – такою* ***пам'ятала*** *її Євпраксія ще в Києві, колишня княгиня* ***не змінилася*** *ні в чому, навіть одяг на ній був майже такий, як колись у Києві, коли* ***сиділа*** *на столі разом із Святославом*…» (П. Загребельний) та ін.

| | **Однина** | | **Множина** | |
|---|---|---|---|---|
| **чол. р.** | *працював* | *приніс* | | |
| **жін. р.** | *працювала* | *принесла* | *працювали* | *принесли* |
| **середн. р.** | *працювало* | *принесло* | | |

Отже, видозміна дієслова за відношенням до особи і числа тісно пов'язана з граматичними категоріями часу і способу.

Семантика кожної особової форми досить стійка, взаємозаміна форм – явище не поширене.

Винятком є звертання на **«Ви»**, коли **ІІ-га ос. одн.** спеціально замінюють **ІІ-ою ос. множини**. Звертання на **«Ви»**є формою ввічливості й вживається переважно у тих випадках, коли співрозмовникові малознайома особа дорослого віку та ін.

Рідше трапляється вживання **1-ї ос. мнж.** замість **1-ї ос. одн**. Це буває у кількох контекстуальних умовах, зокрема :

1. Як спеціальний прийом автора, спрямований на те, щоб не виділяти себе з числа своїх читачів (або слухачів), наприклад: Як ми

говорили раніше… та ін. У сучасній науковій літературі здебільшого уникають таких форм, замінюючи їх безособовими конструкціями, наприклад : *Як про це говорили раніше …* та ін.

2. Як вираження співчутливого ставлення до співрозмовника, наприклад лікаря до хворого (як ми себе почуваємо?) або в розмові, яку веде дорослий замість дитини (*– Ми ще маленькі, ще підростемо, – сказала мама за доньку*).

Зміна однини множиною можлива й при непрямо поставленому запитанні, наприклад : « *– Ну і що ми будемо робити?»* та ін.

## БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

**Дієслова, що означають дію поза відношенням її до особи (діяча), називають безособовими.**

**Граматично безособові дієслова** відрізняються від особових тим, що не змінюються за особами, числами і родами, не мають форм наказового способу, дієприкметників і дієприслівників.

**Безособові дієслова мають такі форми:**

– **форму інфінітива:** *здаватися, смеркатися,* увижатися;

– **форму 3-ої особи однини теперішнього і майбутнього часу:** *смеркається, мріється, здається; смеркатиметься, мріятиметься, здаватиметься* та ін.;

– **форму середнього роду однини минулого часу й умовного способу:** *смеркалося (смерклося), мріялося, увижалося, здавалося; смеркалося б, мріялося б, увижалося б* та ін.

Тільки як безособові функціонують такі дієслова: *щастить, вечоріє, світає, розвидняється* та ін.

**Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса *-ся* :** *вірити – не віриться, лежати – не лежиться, спати – не спиться, хотіти – хочеться.*

**Безособові дієслова можуть виражати:**

– **явища природи:** *дощить, розвидняється, вечоріє, смеркає, мрячить, світає;*

– **стихійні явища:** *замело снігом, висушило сонцем, занесло вітром, вигоріло* та ін.;

– **фізичний і психічний стан людини:** *не віриться, морозить, нудить, не сидиться;*

– **бажання людини:** *гнітить, кортить, тягне, хочеться, не хочеться;*

– **модальні значення необхідності, буття: не** було, не стало, немає, належить;

– **значення випадковості, незалежного від особи, стану**: *щастить (не щастить), таланить, не судилось, везе (не везе);*

– **значення міри:** *вистачить (вистачило), бракує (бракувало)* та ін.

**Безособові дієслова не змінюються ні за особами, ні за родами, ні за числами.**

Безособового значення можуть набувати й особові дієслова **у формі III ос. одн.** вжиті у реченні без підмета: *Нанесло гори піску. Не співалось їй тієї весни.*

Вживання особових дієслів без формально вираженого підмета сприяє тому, що дієслово набуває **узагальнено-особового** (у II ос. одн. або мнж., рідше – I ос. мнж.) та **неозначено-особового** значення, наприклад: *Дарованому коневі в зуби не дивляться; Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем; Посієш вчасно – родить рясно; У нас проханих не люблять; Сіяли всю ніч* та ін.

Якщо у реченні є звертання, то дієслово у формі **II ос.** вказує на означену особу, наприклад: *О мово! Правдивою стань!*

**Безособові дієслова виступають у ролі головного члена односкладного речення.**

# КАТЕГОРІЯ ЧАСУ ДІЄСЛОВА

Явище часу має **філософське** і **лінгвістичне** тлумачення.

У **філософському розумінні** час є однією з форм існування реального світу (формами всякого буття є простір і час). Це *реальний*, *об'єктивний час*, що вимірюється такими одиницями: *секунда, хвилина, година, тиждень, місяць, століття* тощо.

У **лінгвістичному розумінні** час є відображенням у мові (**лінгвалізацією**) реального, об'єктивного часу. Це **граматичний час**, який виражається словами, словосполученнями, реченнями та дієслівними формами: *сьогодні, вчора; колишні звичаї, прийдешнє покоління; читав, читаю, буду читати.*

На базі реального часу у мові сформувалася загальна **категорія темпоральності,** яка виражається **лексичними, синтаксичними** та **морфологічними засобами.**

**Категорія часу виражає відношення дії до моменту мовлення**.

**Категорія часу –** це відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які йдеться в реченні [МУМ, 2004, с. 197].

**Категорія часу** – це граматична категорія, яка виражає відношення дії до моменту мовлення.

Дія протікає у трьох планах:

1) **одночасно з моментом мовлення,** наприклад: *Батька свого Данько **пам'ятає** мало, але часто **бачить** його в снах, найчастіше на човні, в тихе лунке надвечір'я, коли він **випливає**, було,*

*виставляти ятері і* ***співає*** *пісню* (О. Гончар); «***Гримить****! Благодатна пора* ***наступає****, Природу розкішная дрож* ***пронимає****,* ***Жде*** *спрагла земля плодотворної зливи, І вітер над нею* ***гуляє*** *бурхливий, І з заходу темная хмара* ***летить*** *–* ***Гримить****!»* (Іван Франко);

2) **до моменту мовлення**, наприклад: *Виговський довго* ***прибирався*** *та* ***чепурився, надів*** *новісінький синій жупан,* ***накинув*** *поверх його обшитий золотими шнурами червоний кунтуш з вильотами,* ***взувся*** *в червоні сап'янці,* ***надів*** *шапку набакир,* ***скочив*** *на коня…*(І. Нечуй-Левицький);

3) **після моменту мовлення**, наприклад: *Моя кохана Гризельдо! треба нам зайняти місце в каплиці заздалегідь, бо натовп великий, от-от швидко* ***вийде*** *король з королевою, – промовив старий Замойський* (І. Нечуй-Левицький); *Не жалійте зрадника, бо він ось небавом* ***наведе*** *своїх жовнірів і* ***буде різати*** *нас* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

В основі цієї граматичної категорії лежить розуміння часу як об’єктивно реальної форми буття. Становлення і тривання динамічної ознаки сприймається мовцем як вияв процесуальності з властивими для неї часовими координатами.

**Категорія часу тісно зв’язана з граматичною категорією виду.**

**Форми теперішнього часу** творяться лише від дієслів недоконаного виду *(роблю, раджу, вітаю, бетоную, робимо, радимо, вітаємо, бетонуємо).*

**Форми майбутнього, минулого і давноминулого** – від дієслів як недоконаного, так і доконаного виду *(буду робити, будемо робити, зроблю, зробимо, робив, робили, зробив, зробили; був робив, був зробив, були робили, були зробили).*

**Дієприкметникові** й **дієприслівникові форми** творяться від дієслів, зберігаючи значення *виду, закладене в початковій формі, наприклад: везти – везучи; привезти – привезений, привізши* та ін.

**Форми недоконаного виду виражають** загалом тривалу нерезультативну дію, наприклад: *писати, читати, робити, синіти.*

Значення форм доконаного виду пов'язане із вказівкою на внутрішню межу: вони виражають результативну дію, переважно нетривалу, наприклад: *написати, прочитати, зробити, посиніти та ін.*

**Категорія часу тісно пов'язана також з категорією особи** і виявляється в особових формах. Така неособова категорія, як інфінітив, не має категорії часу, а дієприкметник і дієприслівник передають її безвідносно до моменту мовлення.

**Категорія часу пов'язана також з категорією способу:** час дієслова виражається морфологічно в дійсному способі; умовний і наказовий способи не мають часової диференціації.

У сучасній українській мові існує **три основних часи дієслова: теперішній, майбутній** і **минулий.**

**Форми теперішнього часу означають, що дія відбувається у момент мовлення.**

Момент мовлення може збігатися або не збігатися з моментом безпосереднього говоріння. Залежно від цього розрізняють пряме і відносне вживання форм теперішнього часу.

**Форми теперішнього часу** за своєю структурою **синтетичні**, вони творяться за допомогою особових закінчень дієслова, які приєднуються до його основи, тобто дієслова в теперішньому часі завжди виражають лексичне і граматичне значення одним словом. Наприклад: *Його вчили студенти й навіть професори нашої Київської колегії, і я* ***сподіваюсь,*** *що він матиме спроможність далі вчитись у вашій колегії, бо латину* ***знає*** *вже добре* (І. Нечуй-Левицький); *І* ***говорить*** *повагом! розсудливо й помірковано,* ***не лепече,*** *як інші панночки* ***лепечуть,*** *якось по-пташиному* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

**Форми теперішнього часу утворюють** приєднанням до основи теперішнього часу закінчень, які одночасно виступають морфологічними показниками особи і числа та дійсного способу [СУЛМ, 1997, с. 424]

**Форми теперішнього часу мають значення недоконаного виду**. Вони творять від основи дієслів недоконаного виду за зразком першої особової парадигми. У цих формах виражається значення способу (дійсного), часу, особи і числа. Наприклад : *ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять.*

За характером голосного в особовому закінченні дієслова теперішнього часу поділяють на дві дієвідміни.

**До першої дієвідміни** належать такі дієслова, які в закінченні другої і третьої особи однини та першої і другої особи множини мають голосний ***-е- (-є-),*** а в третій особі множини – голосний **-у- -*ю-*.**

**До другої дієвідміни** належать всі дієслова, які в закінченні другої і третьої особи однини та першої і другої особи множини мають голосний ***-и-, -і- (-ї-),*** а в третій особі множини – голосний ***-а- (-я-).*** Голосні в особовому закінченні, за допомогою яких розрізняються дієвідміни дієслів, називаються **тематичними голосними.**

**Дієслова в теперішньому часі виражають:**

**а) дію, що збігається з моментом мовлення про неї,** наприклад**:** *Я пишу тобі знову, друже мій* (М. Рильський);

**б) дію тривалу або постійну,** наприклад: *Споконвіку Прометея там орел карає, що день божий довбе ребра й серце розбиває* (Т. Шевченко);

**в) дію, що є властивістю істоти або предмета,** наприклад : *Весною в селі встають рано* (Гр. Тютюнник); *Земля обертається навколо своєї осі* та ін.

Перше значення теперішнього часу позначають терміном **теперішній актуальний,** що реалізує конкретно-ситуативний вияв дії у момент повідомлення про неї.

**Теперішній актуальний** – це основне значення теперішнього часу. Дія передається як така, що відбувається в момент мовлення.

Наприклад: *І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі – то тільки вмій прислухатися –* ***шумить*** *і*

***гомонить**, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де **пливуть** хмарки на синьому повітрі, тоді **здається**, що сам **лежиш** у небі, одірвавшись від землі, **розсуваєш** руками хмари…* (Ю. Яновський).

Значення тривалого або постійного часу називають **теперішнім неактуальним часом**, що передає характеристики певних постійних станів істот і речей або перебіг дій і процесів як даність, аксіоматичну істину, закономірність на основі наукових узагальнень, власного досвіду чи традиційної усталеності в народі.

**Теперішній неактуальний час** передає дію, яка розпочалася до моменту мовлення, відбувається під час мовлення і триватиме після розповіді про неї. Він означає дію, яка відбувається постійно або регулярно повторюється (Наприклад : *Вода **закипає** при ста градусах).*

Теперішній неактуальний час властивий науковому стилеві, народним прислів'ям, активно використовується в описах народних звичаїв, у різних довідниках, інструкціях тощо.

Наприклад : *Риба **дихає** зябрами; Дуби **ростуть** поволі, неквапливо* (М. Рильський); *На Святий Вечір батько **набирає** в чисту миску по ложці всіх свят-вечірніх страв...* (Воропай).

У вживанні неактуального теперішнього виділяють ще значення **теперішньо-минулого** і **теперішньо-майбутнього часу.**

**Теперішньо-минулий час переносить дію у план минулого**. Це досягається поєднанням дієслова у формі теперішнього часу з прислівниками і прислівниковими словами.

Наприклад : *Я **бачу** мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях, **тягнуть** на собі гармати і міномети, я **чую** гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій…* (Ю. Яновський).

Ця часова форма відома ще під назвою **теперішнього історичного**. Характерна вона для розповідей про події минулого.

Різновидом теперішньо-минулого часу є **теперішній живописний**. Він уживається для опису картин природи, обставин, за яких відбувається дія. Наприклад :

*Раненько вдосвіта ви **берете** рушницю, весло, кошика, де покахкує крякуха, і **йдете** на Кримасове озеро...*

*Ви довгенько **ходите** понад осокою, **вдивляєтесь**, **шукаєте**, де прим'ята осока...* (Остап Вишня).

Значення минулої дії може підсилюватися частками **було, бувало,** наприклад : *Як була я малою, **було** не раз **сниться**, що моя мати чеше мені коси, **вплітає** червоні кісники, **вбирає** мене в квіти та стрічки, **голубить** та жалує мене* (І. Нечуй-Левицький).

**Теперішньо-майбутній** виражають поєднанням дієслова теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами з часовим значенням. Його вживають у художніх творах та в наукових текстах, наприклад : «*Ми **починаємо** бій о шостій ранку – попередимо ворога на дві години... Ти з сотнею кінноти **стаєш** перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами **рушає** в оце ось село в долині праворуч…»* (Ю. Яновський).

**Форми минулого часу** означають дію, яка відбувалась або відбулась до моменту мовлення, тобто про неї повідомляється після того, як вона відбувалася або відбулась.

**Дієслова недоконаного виду минулого часу означають не завершені в часі, повторювані дії, які виконувались у минулому.**

Наприклад : «*Берег Вісли вже* ***тонув*** *у тіні, а за річкою сонце ясно* ***освічувало*** *густі бори, зелені луки»* (І. Нечуй-Левицький); «*Довго* ***стояла*** *Тодозя й* ***прислухалась,*** *про що* ***гомоніли*** *в хаті козаки»* (І. Нечуй-Левицький); «*Єремія довго* ***стояв,*** *оглядаючи своє добро, свій рай, і* ***не чув,*** *як* ***співали*** *соловейки, як* ***щебетали*** *ластівки»* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

**Дієслова минулого часу доконаного виду означають результативні завершені дії,** наприклад : *«Олеся* ***не виходила*** *в його з думки, неначе й вона стояла тут, в церкві, недалеко од його коло своєї тітки, а він все дивився на її височеньку тілисту та рівну постать, на її білу, як сніг, шию та ясноволосу головку»* (І. Нечуй-левицький); *«Місяць-повня* ***здмухнув*** *із себе хмару, ясніше* ***освітив*** *татарина в шкіряній гостроверхій шапці, легкій сорочині й рудих нанкових шароварах»* (В. Шкляр); «*Він* ***уклонився, приступив*** *до неї й* ***привітався*** *так ласкаво й щиро, неначе знав її з давніх-давен»* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

**Форми минулого часу творяться від основи інфінітива** за допомогою суфікса -**в** (<u>у кінці слова після голосного</u>) та суфікса **-л-** (<u>перед голосним</u>), а також **нульового суфікса** (<u>у кінці слова після приголосного</u>).

Наприклад :

*носи- ( ти) +* ***-в*** *= носив, носи +* ***-л-*** *+ а(о),*

*біг-(ти) + Ø = біг, біг +* ***-л-*** *+ а(о),*

*сказа-(ти) +* ***-в*** *= сказав, сказа +* ***-л-*** *+ а(о),*

*принес-(ти) + **Ø** = приніс, принес + **-л-** + а(о).*

**Дієсловам минулого часу в однині властива граматична категорія чоловічого, жіночого і середнього роду**.

Граматично **чоловічий рід** оформляють нульовим закінченням *(робив, біг),* **жіночий** – закінченням ***-а*** *(робила, бігла),* **середній** – закінченням ***-о*** *(робило, бігло).*

У множині дієслова минулого часу за родами не розрізняють, всі вони мають закінчення ***-и*** *(робили, бігли).*

**При творенні форм минулого часу спостерігають такі особливості:**

**1. Ненаголошений суфікс -ну- інфінітивної основи в минулому часі може зникати :** *мерзнути – мерз, мерзла; сохнути – сох, сохла* та ін;

*Проте від більшості таких основ можливі і паралельні форми: мерз – мерзнув, сох – сохнув, тис – тиснув, зів'яв – зів'янув* та ін.

Коли наголос падає на суфікс ***-ну-,*** то у всіх формах минулого часу цей суфікс зберігається: *повернути – повернув, повернула.* Зберігається суфікс ***-ну-*** і тоді, коли дієслово має значення одноразової чи раптовості дії: *крикнути – крикнув, крикнула; ойкнути – никнув, ойкнула; моргнути – моргнув, моргнула.*

2. **Від інфінітивних основ на *с* (з колишніх *т* і *д)* форми минулого часу творяться без цього приголосного :** *брести, вести*, *красти,* ***месити*** (з колишнього *бредти, ведти, крадти, метти;* порівн.: *бреду, веду, краду, мету) – брів, брела, вів, вела, крав, крала, мів, мела.* Пояснюється це тим, що в давньоруській мові сполучення приголосних ***дл*** і ***тл*** спростилися в ***л:*** *ведла -> вела, ведлъ велъ ->*

*вів; плела -> улела, плетлъ -> плелъ -> плів.* У інших дієслівних формах умов для такого спрощення не було, тому в них ***д*** і ***т*** збереглися *(веду, плету);* в інфінітиві вони ще раніше перед суфіксом ***-ти*** змінилися на ***с*** *(бредти брести, плетти плести).*

**Форми давноминулого часу** в українській мові аналітичні. Вони творяться від форм минулого часу відмінюваного дієслова, що виражає лексичне значення, і форм минулого часу допоміжного дієслова *бути,* які мають граматичне значення: *був ходив, була ходила, було ходило, були ходили.*

Наприклад : «*Ви якось писали, що добре бум б до третьої книжки додати автобіографічну замітку, і я* ***був пристав*** *на це»* (М. Коцюбинський).

Давноминулий час може вживатися і з допоміжним дієсловом ***бути*** у формі середнього роду при відмінюваному дієслові всіх родів однини і множини, наприклад :

*Раніше вона* ***було заходила*** *до нас, а тепер* ***щось її*** *не видно. Сергій* ***попав було*** *щось швидко розповідати, але потім замовк.*

Форми давноминулого часу творяться переважно від дієслів доконаного виду аналітичним способом: до основного дієслова в минулому часі додається допоміжне дієслово ***бути*** в родових формах однини й у формі множини.

Наприклад : *сказав був, сказала була, сказало було, сказали були.*

Давноминулий час властивий розмовному і художньому стилям мови. У науковому, публіцистичному, діловому стилях форми давноминулого часу не використовують.

**ФОРМИ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ означають дію, яка відбудеться чи буде відбуватися після моменту мовлення,** тобто про неї повідомляється раніше, ніж вона виконується.

Наприклад : *«Вітерець* ***повіє,*** *сонечко* ***пригріє, то*** *й роса* ***спаде»*** (Леся Українка); «***Я буду вабити*** *очі блакитні»* (Леся Українка); «*І не треба більше виправдань перед самим собою, бо коли вимушений* ***будеш виправдуватися*** *ще й перед світом, тоді кінець, бо світ безжальний і не простить тобі одної невзятої жінки навіть тоді, коли ти завоював усі його кріпості, замки й святощі*» (П. Загребельний) та ін.

Майбутній час дієслів недоконаного і доконаного виду в українській мові оформляється неоднаково.

Дієслова недоконаного виду мають дві форми: **аналітичну** і **синтетичну**.

Аналітична форма складається з інфінітива відмінюваного дієслова, що виражає лексичне значення, і допоміжного дієслова ***бути*** в особових формах, яке виражає граматичне значення майбутнього часу (*буду читати, будемо читати, будеш читати, будемо читати).*

Аналітичну форму майбутнього часу називають ще **складеною.**

Синтетичну форму майбутнього часу творять від інфінітива дієслів недоконаного виду додаванням до нього особових закінчень ***-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*** (*сіятиму, сіятимемо, сіятимеш, сіятимете, сіятиме, сіятимуть*).

**Форми майбутнього часу дієслів доконаного виду** творяться за зразком першої особової парадигми за дапомогою тих же флексій, що й форми теперішнього часу першої і другої дієвідміни.

Наприклад : «– *То я* ***вернуся*** *в Київ,* ***скажу*** *князеві Всеволоду, а тоді знов* ***прискочу*** *й* ***вивезу*** *Євпраксію з цієї землі!»* (П. Загребельний); «***Впізнаєш*** *себе не в метушняві, не в пустих словах, не в тому, чим з таким захопленням займається переважна більшість смертних*» (П. Загребельний); *«В Києві теж появився волхв, який пророчив, що на п'яте літо Дніпро* ***потече*** *назад, а землі поміняються місцями: грецька* ***стане*** *на Руській, а Руська – на грецькій»* (П. Загребельний); «*Ізяслав хоче лиха й нам, брате, коли* ***не випередимо*** *його, то* ***прожене*** *він нас». «А що* ***скажуть*** *люди?» – обережно поцікавився Всеволод*» (П. Загребельний) та ін.

**Вторинні значення часових форм**

Крім основних значень часу, що безпосередньо виражаються часовими формами дієслів, у процесі спілкування може бути реалізовано відносне значення щодо моменту мовлення.

Так, наприклад, у розповіді про минулі події поряд із формами дієслів минулого часу вживаються форми теперішнього часу в значенні минулого («*Вийшов за школу – світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє*» (С. Васильченко).

Форми майбутнього часу також можуть уживатися в значенні минулого або теперішнього часу, надаючи відтінку раптовості, несподіваності, енергійності: «*Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то приляже та послуха, як кобзар співає...»* (Т. Шевченко).

Відносність часового значення допомагають виражати модальні

частки ***було, бувало***. Наприклад : «*Ти* ***було підеш*** *орати,* ***вийдеш****,* ***засієш*** *і* ***зажнеш****, а панські козаки прийдуть та й заберуть усе»* (П. Мирний); «***Сидимо було*** *день при дні у дівочій та робимо»* (М. Вовчок) та ін.

# КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛОВА

**Спосіб – морфологічна словозмінна категорія дієслова,** яка характеризує предикативні форми дієслова і виражає у протиставленні форм дійсного, наказового і умовного способів відношення процесуальної ознаки до дійсності.

**Категорія способу** – це морфологічне ядро вираження модальності, яка може передаватися також лексичними засобами [СУЛМ, 1997, с. 418].

**Категорія способу** виражає відношення дії до дійсності. Вона є системним оформленням модальності в українській мові, обов'язковою і регулярною ознакою особових дієслів [СУЛМ, 2013, с. 390].

Способові значення реалізуються в дієслівних формах, що є і носіями особових, родових, часових значень.

Ставлення до висловлюваного – ознака модальності.

***Модальність*** у широкому розумінні – це значення необхідності і можливості, мети, наказу, спонукання до дії, умова і бажаність її виконання тощо, що пов'язано зі ставленням мовця до змісту висловлення і змісту висловлення до дійсності.

Проте категорія модальності значно ширша за категорію способу. Модальність виявляє себе й у лексиці (*мабуть, можливо, очевидно, ймовірно* тощо; з цією метою вживають й вигуки із загальною семантикою оцінки та волевиявлення: *ого! ах! отакої!*), й у морфології – форми дійсного, наказового й умовного способів; у

синтаксисі – цілеспрямованість висловлення, ствердження / заперечення та ін.

Питання семантики і структури категорії способу (тобто кількості грамем) є дискусійним у сучасній українській морфології. Це пов'язано зі специфікою вираження граматичного значення дійсного способу, зокрема, із характером взаємодії категорій часу і способу.

У традиційному мовознавстві семантика категорії способу визначається як вираження відношення дії до дійсності в аспекті її **реальності / нереальності.**

**Структуру категорії формують трьома грамемами – дійсного, умовного, наказового способу**, які знаходяться між собою у такій опозиції :

- дійсний спосіб виражає реальну дію (стан);
- умовний і наказовий спосіб виражає нереальну дію (стан).

**ДІЙСНИЙ СПОСІБ** (або ***індикатив*** – від лат. indicativus – дійсний спосіб дієслова) **виражає реальну дію, яка дійсно відбувалася, відбувається чи буде відбуватися, або ж заперечує наявність дії** [СУЛМ, 1997, с. 419].

Наприклад: «*Наша пісня, наша сума* ***не вмре, не загине»*** (Т. Шевченко); «*Євпраксія* ***сиділа*** *на учтах заплакана. Попервах це щоразу* ***бентежило*** *баронів, бо де ж це бачено: імператриця* ***показує*** *всім свої сльози*!» (П. Загребельний); «*Високі двері, в які може в'їхати вершник, легко* ***випускають*** *і* ***пропускають***» (П. Загребельний) та ін.

Категорія дійсного способу тісно зв'язана з категорією часу виражається за допомогою її граматичних засобів.

Отже, **дійсний спосіб** позначає реальну процесуальну ознаку (дію, стан або відношення), що реалізується в одному з трьох часових планів :

– **теперішньому** : *Озеро **стоїть** повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку* (Леся Українка); Чорніше чорної землі **блукають** люди…(Т. Шевченко); *Буває, іноді дивлюся, **дивуюсь** дивом, і печаль охватить душу…* (Т. Шевченко); *Козаки-сердеги. Чого вони **ждуть**? По-своєму бога в кайданах **благают**ь, а хвилі на той бік **ідуть** та **ревуть*** (Т. Шевченко); *А понад ним **зеленіють** широкії села, а у селах у веселих і люди веселі* (Т. Шевченко);

– **минулому** : *І я, заплакавши, назад **поїхав** знову на чужину* (Т. Шевченко); *По білих снах рожевії гадки тоненькі **гаптували** мережки, і мрії **ткались** золото-блакитні, спокійні, тихі, не такі, як літні* (Леся Українка); *Любо, любо **стало,** пташечка **зраділа** і **защебетала*** (Т. Шевченко);

– **майбутньому** : *І **любитимеш**, небого, поки не **загинеш** межи псами, на морозі де-небудь під тином* (Т. Шевченко); *А ще до того, як **побачу** малого хлопчика в селі* (Т. Шевченко); *Вона* [історія] *грудьми на фініші **розірве** Чумацький Шлях, мов стрічку золоту. І, невагома, у блакитній прірві **відчує** враз вагому самоту. І позивні **прокотяться** луною крізь далі неосяжно голубі...* (Л. Костенко) та ін.

При запереченні дії дійсний спосіб виражають дієсловом із заперечною часткою ***не.***

Наприклад : «*На світ божий* ***не дивлюся****, ні до кого* ***не горнуся…***» (Т. Шевченко); «*Але* ***не хочеться згадувати*** *лише гіркі дні»* (Л. Костенко); «***Не найшлося*** *з ким серцем ділитись, а тепер* ***не маю*** *навіть з ким* ***поговорити»*** (Т. Шевченко); «*Генріх нічого* ***не знав****. Імператор ніколи нічого* ***не знає*** *про долю окремих людей.* ***Не відає****, де що береться, куди дівається.* ***Не заглиблюється*** *в дрібні зміни,* ***не хвилюють*** *його окремі долі*» (П. Загребельний); «*Для неї Євпраксія ще лишалася дитиною і* ***не знати****, може, й* ***не хотілося****, щоб ставала вона жінкою, хоч це й неминуче*» (П. Загребельний) та ін.

Форми часу є і формами дійсного способу. Дієслова дійсного способу відмінюють за часами, за особами в теперішньому і майбутньому часі, за родами – в минулому і давноминулому часі.

Спеціальних граматичних показників категорія дійсного способу немає.

У системі дійсного способу є багато різних модальних відтінків, які зближують його з іншими способами дієслова.

Ці відтінки виражаються переважно інтонацією і вживанням слів *наче, неначе, немовби, ніби, дай, давай.*

Наприклад, у реченні *«Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку»* (М. Коцюбинський) дієслово дійсного способу *відвезеш* має значення наказового способу.

Дієслова дійсного способу у сполученні із **спонукальними частками** *дай, давай, давайте* також набувають відтінку значення наказового способу. Наприклад : *«Ти мені, я тобі,* ***давай мінятися****, мов діти?»* (П. Загребельний) та ін.

У сполученні з частками ***наче, неначе, ніби*** та ін., які виражають непевність, сумнів, вагання, дієслова дійсного способу набувають відтінків модальності і зближуються своїм значенням із дієсловами умовного способу, наприклад : *Щось **наче** я її **не бачив** тута* (Л. Українка) та ін.

**НАКАЗОВИЙ СПОСІБ** (або ***імператив*** – від лат. imperativus – владний) **виражає волевиявлення мовця, яке залежно від конкретної комунікативної ситуації набуває модальних відтінків наказу, команди, заклику, побажання, прохання, поради, застереження** тощо.

Наприклад: *«**Плавай, плавай**, лебедонько, По синьому морю – **Рости, рости**, тополенько, Все вгору та вгору»* (Т. Шевченко); «*– Тоді що ліпше: **зверніться** зі скаргою на імператора до собору*» (П. Загребельний); «*А це маленьке **нехай лишається** тут*» (П. Загребельний); «*Вважав, що **бодай** цим **потішить** доньку Всеволода, не відаючи, якою жорстокою мудрістю сповнило життя душу цій молодій жінці*» (П. Загребельний); «*Євпраксія не хотіла вмирати. Жити! У сонці, у травах, у пташиному щебеті, у місячному сяйві. Жити! Молилася в душі не знати й кому. **Сховай** мене! **Не дай** мене! **Порятуй** мене! **Відішли** додому*» (П. Загребельний) та ін.

**Парадигму наказового способу**, якому не властива категорія часу, складають:

– **прості (синтетичні) форми –** дієслівні форми другої особи однини і першої та другої особи множини;

– **складені (аналітичні) форми –** форми третьої особи однини і множини.

Наприклад : «– *У ромеїв є звичай полювати на малих пташок, обмазуючи гілля дерев клеєм, – сказав він. –* ***Остерігайся****, Євпраксіє, такого гілля*» (П. Загребельний);

**Прості і складені форми наказового способу** утворюють :

– **від основи теперішнього часу** (дієслова недоконаного виду);

– **майбутнього часу** (дієслова доконаного виду).

**Форма другої особи однини утворюється за допомогою:**

– **закінчення** ***-и*** : *бер-и, нес-и, прибер-и, принес-и, вибер-и, винес-и*;

– **нульового закінчення**: *знай-ø, виконуй-ø, ріж-ø, маж-ø, стань-ø, сядь-ø, лазь-ø, дістанъ-ø, бий-ø, мий-ø*.

**В основі диференціації засобів вираження форми другої особи однини лежать такі ознаки :**

1) якщо наголос падає на закінчення, то відповідна форма утворюється за допомогою закінчення ***-и*** (*пиш-у́ – пиш-и́, нес-у́ – нес-и́, круч-у́ – крут-и́, вез-у́ – вез-и́, вож-у́ – воз-и́, нес-у́ – нос-и́, але: стою – стій, жую – жуй, кую – куй, сную – снуй, плюю – плюй, сміюся – смійся*);

закінчення ***-и*** виступає при зміні позиції наголосу в префіксальних похідних (*ви́пиш-и, ви́бер-и, ви́нес-и, ви́крут-и́*) і в дієсловах з ненаголошеним закінченням при збігові приголосних у кінці основи (*кри́кн-у – кри́кн-и, сту́кн-у – сту́кн-и*);

2) якщо наголос у першій особі однини теперішнього або майбутнього часу падає на основу, то аналізована форма

утворюється за допомогою нульового закінчення і дорівнює основі на **/й/** та інші приголосні, з яких **/д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /л'/, /н'/** обов'язково палаталізовані (*малюй-ø, знай-ø, мрій-ø, читай-ø, сядь-ø, порадь-ø, принадь-ø, поміть-ø, принось-ø, дозволь-ø, дістань-ø, повідом-ø, ріж-ø, возвелич-ø, залиш-ø, заглиб-ø*).

Нульове закінчення мають також дієслова *бити (бий-ø), вити (вий-ø), лити (лий-ø), пити (пий-ø)* всупереч позиції наголосу в **І ос. одн.**

Дієслова, що мають в основі інфінітива суфікс ***-в-*** і втрачають його в основі теперішнього часу, зберігають згадану морфему у формі наказового способу: *вста-ва-ти – встај-уть – вставай-ø; програ-ва-ти – програј-уть – програвай-ø.*

Форми **першої** і **другої особи множини** утворюють за допомогою закінчень :

**-імо (-ім), -мо** : *роб-и – роб-імо/роб-ім; знай-ø – знай-мо* та ін.;

**-іть (-іте), -те** : *роб-и – роб-іть / роб-іте; знай-ø – знай-те* та ін.

Наприклад : «***Линьте**, хмари, Ой, **прилиньте**, хмари, – ясний день. **Окропіте** нас, **не шелестіте**: день! День»* (П. Тичина) та ін.

**<u>Аналітичні форми</u> третьої особи однини** і **множини** утворюються поєднанням частки ***хай (нехай***) з формою **теперішнього часу (*недоконаний вид*) і формою теперішнього – майбутнього часу (*доконаний вид*).**

Наприклад : «*Гей, ідіть, благодатні зливи! Випадайте, перлисті роси! **Хай нап'ються** донесхочу ниви. **Хай** дівчата **помиють** коси»* (Л. Костенко).

Можливі також і аналітичні форми наказового способу першої особи. Наприклад : *Утни, батьку, орле сизий!* ***Нехай я заплачу, нехай*** *свою Україну* ***Я*** *ще раз побачу* (Т. Шевченко) та ін.

**Особові форми наказового способу** дієслів недоконаного **виду** утворюють від основи теперішнього часу, а дієслів доконаного виду – від основи майбутнього простого за допомогою флексій ***-и, -імо (-ім), -іть, -іте*** *: напишуть – напиши, напишімо, напиш-іть.*

У деяких дієсловах ці флексії змінюються або й зовсім відсутні (*працю-ють – працюй, працюймо, працюйте, сядь, сядьмо, сядьте* та ін.).

**Дієслова архаїчної групи мають такі форми наказового способу :**

***бути –*** *будь, будьмо, будьте;*

***їсти –*** *їж, їжмо, їжте;*

***дати –*** *дай, даймо, дайте.*

***Від дієслова*** *вісти* ***і вивідних від нього*** *розповісти, доповісти* і под. ***форми наказового способу не вживають і замінюють формами дієслів недоконаного виду :*** *розповідай, розповідаймо, розповідайте; доповідай, доповідаймо, доповідайте* і т. ін.

Форми наказового способу від дієслів на ***-ся*** мають на кінці частку ***-ся (-сь):*** *записатися – запишися, запишімось, запишіться; змагатися – змагайся, змагаймося, змагайтеся.*

**Флексії *-и, -імо, -іть* у формах наказового способу бувають** :

– у дієсловах з ***-ити,*** з наголошеним ***[и]:*** *робити – роби, робімо, робіть;*

– у дієсловах з наголошеним префіксом ***ви-:*** *виробити – вироби, виробімо, виробіть;*

– у дієсловах, які в інфінітиві перед ***-ити*** мають звук ***[л]*** або ***[р]*** з іншим попереднім приголосним : *підкреслити – підкресли, підкреслімо, підкресліть;*

– у дієсловах на ***-ати, -яти*** з наголошеним ***а, я :*** *сказати – скажи, скажімо, скаж-іть; в'язати – в'яжи, в'яжімо, в'яжіть;*

– у дієсловах з суфіксом ***-ну-*** після приголосного : *стукнути – стукни, стукнімо, стукніть;*

– у дієсловах з основою теперішнього або майбутнього простого часу на приголосний (але не на ***[й]*** ) з наголосом у 1-й особі на закінченні: *нес-у – неси, несімо, несіть; вез-у – вези, везімо, везіть; веду – веди, ведімо, ведіть.*

В інших дієсловах ненаголошене закінчення наказового способу ***-и, -і*** скорочується :

а) після голосного закінчення **[и], [і]** зредукувалося в ***[й]:*** *чита-ють – читай, читаймо, читайте;*

б) після приголосних **[б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ш], [ч], [щ], [р]** закінчення ***-и (-і)*** зникає: *не горбся, не горбтесь; сип, сипмо, сипте; став, ставмо, ставте; знайом, знайомте; ріж, ріжмо, ріжте; руш, рушмо, руште; поклич, покличмо, покличте; морщ, морщте; повір, повірте;*

в) у дієсловах з наголосом на основі після приголосних: ***[д], [ж], [з], [с], [л], [н]*** голосний ***[и] ([і])*** зникає, залишаючи пом'якшеність цих приголосних: *сяду – сядь, сядьмо, сядьте; трачу – трать, тратьмо, тратьте; злажу – злазь, злазьмо, злазьте*;

*визволи – визволь, визвольмо, визвольте; стану – стань, станьмо, станьте* тощо.

**Форми наказового способу** можуть набувати різних додаткових експресивно-смислових відтінків значення.

Для підсилення спонукання, наказу при дієсловах наказового способу в сучасній мові часто вживається частка ***же (ж).***

Наприклад : *«**Ходімо ж,** доленько моя» (Т. Шевченко).*

Для підсилення спонукання і надання дієсловам відтінків наполегливості, застереження при формах наказового способу дієслів вживається частка ***та,*** наприклад : «***Та не ходіть** за мною».*

Для пом'якшення тону наказу при дієсловах наказового способу вживаються частки ***бо, но, ну,*** **що** надають формам наказового способу просторічно-фамільярного забарвлення, наприклад : *«Настусю, **іди-бо** до нас, поговоримо» (М. Вовчок).*

Заперечна частка ***не*** надає формам наказового способу дієслів недоконаного виду характеру заборони діяння або прохання не діяти, наприклад : *«Моя ти доле молодая! **Не покидай** мене»* (Т. Шевченко); «*У чужому краю **Не шукайте, не питайте** Того, що немає І на небі, а не тільки На чужому полі*» (Т. Шевченко) та ін.

А при формах **наказового способу дієслів доконаного виду** частка ***не*** підсилює застереження, пересторогу. Наприклад :

*«Юних днів, днів весни, **не забудь, не забудь!***» (І. Франко).

За певних контекстуальних умов **форми наказового способу дієслів недоконаного виду** можуть виражати волевиявлення мовця більш конкретно, рішуче, ніж форми наказового способу дієслів доконаного виду, які виражають волевиявлення більш пом'якшено :

*«Як паросць виноградної лози,* ***плекайте*** *мову. Пильно й ненастанно* ***політь*** *бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде. Вірно і слухняне* ***нехай*** *вона щоразу* ***служить*** *вам...»* (М. Рильський).

Форми наказового способу дієслів, як правило, вживають без особових займенників. Особа форм наказового способу виражається лише закінченнями, наприклад : ***«Учітеся,*** *брати мої,* ***думайте, читайте,*** *і чужого* ***научайтесь,*** *й свого не цурайтесь»* (Т. Шевченко).

**УМОВНИЙ СПОСІБ означає дію, не реально виявлену, а лише бажану або можливу за певних умов**.

Наприклад : *«****Можна б сказати****, що християни у своїй взаємній ворожнечі перевищили всіх»* (П. Загребельний); «*Вона чомусь подумала, що, коли* ***б померла****, то й по ній* ***плакало б*** *безліч люду»* (П. Загребельний); «*Коли* ***б*** *цим лиш* ***обмежилася*** *плата за її визволення, то Євпраксія* ***мала б*** *усі підстави лишатися спокійною* (П. Загребельний); *«Той мовчки зворухнув головою, бо коли* ***б кивнув****, то могла йому відірватися від мізерного тулуба»* (П. Загребельний); *«Я* ***б хотіла звільнитися*** *від свого титулу без будь-яких умов, без очікувань наслідків тої скарги соборові»* (П. Загребельний); *«Що* ***сказав би*** *імператор, коли, прокинувшись, не знайшов би в своїй державі жодного підданого, жодної живої душі?»* (П. Загребельний) та ін.

Форми умовного способу мають граматичний рід і число; формальних ознак категорії часу вони не мають, але в залежності від загального контексту можуть мати значення всіх часів: теперішнього, майбутнього і минулого.

**Значення дієслів умовного способу в сучасній українській мові виражається за допомогою аналітичних форм.**

**Форми дієслів умовного способу** в сучасній мові творяться від форм дієслів минулого часу за допомогою умовної частки ***би (б),*** яка і є характерною ознакою умовного способу. Частка ***би*** виступає після слів, які закінчуються на приголосний звук, а частка ***б –*** після слів, що закінчуються на голосний звук.

Умовна частка ***би (б)*** звичайно стоїть при дієслові, з яким вона утворює форму умовного способу. Вона може стояти і при інших словах у тому самому реченні. Наприклад : «*– Зима довга, дочко моя, – сказав по змозі м'яко, – я* ***хотів би знайти*** *для вас такі книги, які* ***принесли б*** *вам утіху в самотності*» (П. Загребельний); «*–* ***Я б хотіла вийти*** *звідси вдень, коли світить сонде, аби всі бачили, і від'їхати з Верони в пишноті ще більшій, ніж прибула сюди*» (П. Загребельний); «*Євпраксію визволено з вежі не тоді, коли ще не було ніяких вістей для неї, хоч, сказати слід, визволення* ***могло б прийти*** *вже давно і не треба* ***було б*** *молодій жінці* ***сидіти*** *в жахливій своїй самотині понад два роки*» (П. Загребельний); «*Розкол стався сорок років тому, християнський світ досі не втішився в своїх змаганнях, отож папа Урбан ще мав сподівання прилучити до своєї церкви все те, що так чи інакше можна* ***було б відірвати*** *від греків*» (П. Загребельний) та ін.

Дієслова у формі умовного способу, як і дієслова у формі минулого часу, відмінюються за числами, а в однині також за родами. Наприклад : *писав би, писала б, писало б, писали б* та ін.

За своїм походженням умовна частка ***би*** – це колишня форма другої-третьої особи однини аориста допоміжного дієслова ***бути***, а форма відмінюваного дієслова – дієприкметник минулого часу.

У сучасній українській літературній мові частка ***би*** за законами евфонії після слів, що закінчуються на голосний звук, скорочується в *б.* Наприклад : *писав би, писали б, писало б.*

Частка ***би (б)*** з дієсловами і з усіма іншими частинами мови пишеться нарізно. Лише з сполучниками ***а, що, як*** вона пишеться разом: *аби, щоб, якби.*

Частка ***не*** із значенням підсилення дії надає умовному способу значення наказового способу.

**Вживання форм одного способу в значенні іншого**

Найчастіше фіксують такі випадки вживань одного дієслівного способу в значенні іншого :

1. Форми наказового способу при образному висловлюванні: несподіваності або раптовості можуть вживатися в значенні дійсного способу. Така заміна буває тоді, коли виникає потреба виразити доконану дію минулого часу, яка відбулася несподіване причому така заміна буває й тоді, коли бажають виразити навіть протилежну дію. Наприклад : *«Вона змалку була дрібненька, бігало, як качанчик, і нехай його мир не знає, що воно таке, візьме та й* ***придражни*** *його невиростком» (С. Васильченко); «Все налагодилось так, щоб восени відвезти нас у губернію, а тут я* ***візьми*** *та й занедужай» (П. Мирний); «Тоді з лави старий Муха і* ***порадь,*** *– що там морочитись, зв'язати його на цю ніч і край»* (А. Головко) та ін.

2. Форми наказового способу можуть виступати в значенні умовного. Наприклад : ***«Приїдь*** *ти сюди вчора, нічого б цього не було».*

**Форми дійсного способу** другої особи однини і множини теперішнього часу або майбутнього доконаного виду можуть вживатися у значенні наказового способу. Ці форми виражають наказ, який обов'язково повинен бути виконаний. Наприклад: *«Лагодь, сину, сани,* ***відвезеш*** *ялинку»* (М. Коцюбинськийі).

Для вираження спонукання, запрошення, поради в сучасній українській мові в значенні наказового способу часто вживається форма 1-ої особи множини майбутнього часу доконаного виду дійсного способу з частками *давай, давайте.* Наприклад : ***Давайте*** *покинемо лускати насіння, бо нічого не буде чути (А. Головко)*

3. Форми умовного способу, виражаючи прохання, побажання, пораду або пом'якшене спонукання до дії, вживаються в значенні наказового, наприклад: *Чи не* ***продали б*** *ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? (М. Коцюбинський).*

При потребі виразити наказ в категоричній формі або висловити заклик вживається неозначена форма дієслова.

Для вираження описової форми третьої особи однини і множини наказового способу вживаються форми дійсного способу третьої особи теперішнього (і майбутнього) часу від дієслів доконаного виду з частками *хай, нехай.* Наприклад : ***«Хай квітує*** *наша Україна!»*

4. Неозначена форма дієслова (інфінітив) може вживатися з значенням усіх форм дієслівних способів.

Переносне значення інфінітива найчастіше виражає початок інтенсивної дії. В такому разі при інфінітиві виступає частка ***ну,*** наприклад : *«Надумалось воно (ягня) все стадо насмішити: у вовчу шкуру одяглось* ***і ну скакать, аукать і страшити»*** (Л. Глібов).

У сполученні з часткою ***би*** інфінітив виступає в ролі умовного способу І виражає побажання, нерішучість, вагання тощо. (*«Тільки й думки, як* ***би*** *то* ***поглянути*** *весело»* (М. Вовчок)).

**Крім своїх основних значень, дієслівні форми можуть мати і переносні значення**, які виникають при вживанні одних форм замість інших і мають експресивне забарвлення.

З усіх особових форм дієслова найбільш стійкою і конкретною є форма першої особи однини, яка часто набуває узагальненого значення, наприклад : «*Від вогню* ***біжу,*** *а в воду* ***скачу»*** (Присл.).

Форма дієслів другої особи однини більш абстрактна, ніж форма першої особи. Вона може відноситись до будь-якої особи і часто вживається в переносному узагальнено-особовому значенні. Узагальнено-особові форми дієслів вживають переважно у прислів'ях, приказках, у розмовно-побутовій мові і творах художньої літератури. Наприклад : ***«Посієш*** *вчасно, то і вродить рясне»* (Присл); **«*Любиш*** *поганяти,* ***люби*** *й коня годувати»* (Присл.) та ін.

Форми дієслів другої особи однини наказового способу, що відносяться до всіх людей і виражають побажання, пораду тощо у розмовній мові і народній творчості набувають узагальнено-особових значень, наприклад: ***«Не хвали*** *мене в вічі,* ***не гудь*** *поза*

*очі»* (Присл); ***«Посій** впору, **будеш мати** зерна гору»* (Присл.); *«**Бережись** підлесливого, як потайного собаки»* (Присл.) та ін.

За допомогою форм дієслів 2-ї особи однини і множини теперішнього часу іноді узагальнено передають дію (або стан), що стосується до 1-ої особи, наприклад : «***Ідеш** собі один чи ріллею, чи озиминою, чи бур'янами і «**витоптуєш**» зайця, який, як відомо, вдень лежить і відпочиває... Ви **підходите** до його лігвочка, заєць і вискакує» (О. Вишня).*

Форми дієслів третьої особи, на відміну від форм дієслів першої і другої особи, означають як дію людей, інших істот, так і дію будь-якого предмета, наприклад : *«Мудрий **здружився** з нами і все своє дозвілля **проводив** у нас» (П. Вершигора);* ***«Була** там пасіка, **стояв** курінь маленький і пасічник-дідок там віку доживав»* (Л. Глібов); *«Сніг густо **вкрив** землю, і це **дозволило** проводити операцію безшумно і швидко»* (П. Вершигора) та ін.

Коли суб'єкт при дієслові в третій особі не названий і його не можна визначити з контексту, дієслово має узагальнене значення, наприклад : ***Дивиться** рідко, та **густо** бачить (Присл.);* ***Б'ють** і плакати, **не дають** (Присл.); Учителя і дерево **пізнають** по плодах (Присл.); Як сіно **косять,** то дощів не **просять** (Присл.) та ін.*

Мовляв, дощі пускає глухий янгол. Бог йому каже: «Йди туди, де чорно», а він, не розчувши, падає, «де вчора»; Бог: «Іди туди, де **просять**», а той сипле «де **косять**»; Бог: «Іди, де **ждуть**», а той ллє, «де жнуть"» .

**ДІЄПРИКМЕТНИК – змінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення, вербоїд, якому властиві ознаки дієслова і прикметника.**

Термін в українському мовознавстві закріпився у 30-х рр. 20 століття після виходу «Українського правопису» (1933).

До цього в граматиках української мови функціонували ще назви **«причасник»**, **«дієприложник»**, **«прикметник часівниковий»**, **«дієслівний прикметник»**. Найпоширенішою є думка, що **дієприкметник** – неособова форма дієслова. Ряд учених вважає дієприкметник змішаною (гібридною) частиною мови, деякі відносять його до прикметника. Поєднуючи особливості дієслова й прикметника, дієприкметники відзначаються подвійною природою на всіх рівнях мови.

Частиномовну належність дієприкметника потрібно встановлювати за характером співвідношення в ньому дієслівних і прикметникових граматичних категорій.

У сучасних граматичних студіях дієприкметник української мови переважно характеризують :

1) **як дієслівну форму** (здебільшого) [ГУМ, 2010, с. 279; МУМ, 2004, с. 213; СУЛМ, 1997, с. 439];

2) **як прикметник дієслівного походження** [ГСУЛМ, 2017, с. 292] та ін.

Ці погляди аргументовані, але жоден із них не є достатньо вмотивованим, оскільки мовознавці применшують роль або дієслівних, або прикметникових ознак.

**Дієприкметник – неособова, недієвідмінювана форма дієслова, в якій морфологічні значення часу, виду і стану поєднуються з прикметниковими формами роду, числа й відмінка** [СУЛМ, 1997, с. 439].

**Дієприкметник – це відмінювана дієслівна форма, що передає дію або стан як динамічну ознаку предмета, виявлену у категоріях виду і стану** [ГУМ, 2010, с. 279].

Сучасна українська літературна мова втратила давню дієприкметникову парадигму, що об'єднувала **активні дієприкметники теперішнього** і **минулого часу** та **пасивні дієприкметники теперішнього** і **минулого часу**. Руйнування дієприкметникової парадигми виявилося в тому, що в морфологічній системі сучасної української літературної мови майже повністю відсутні **пасивні дієприкметники теперішнього часу** й **активні дієприкметники минулого часу**.

Крім того, активні дієприкметники теперішнього часу не становлять у сучасній українській літературній мові регулярних віддієслівних утворень.

Традиційні терміни «**дієприкметник теперішнього часу**» і «**дієприкметник минулого часу**» – це тільки умовні позначення. Видозмінена морфологічна природа дієприкметника дає підстави вважати його віддієслівним прикметником, який, на відміну від дериватів типу *влучний, вертлявий, зворушливий,* мотивованих дієсловами, не лише виражає ознаку за відношення до дієслівної основи, а й зберігає певні морфологічні й синтаксичні властивості дієслова (Вихованець І. Р.).

І. К. Кучеренко зауважує, що в дієприкметникові переважають прикметникові морфологічні і семантичні властивості, тому є підстави вважати його **віддієслівним відносним прикметником**.

**ДІЄПРИКМЕТНИК має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в часі), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну із прикметником синтаксичну функцію (означення, іменної частини складеного присудка), суфікси, яких немає жодна інша частина мови чи дієслівна форма.**

**Дієслівні ознаки:**

– **вид** (дієприкметникові форми зберігають значення того виду, який має дієслово у початковій формі, наприклад: *іржавіючий метал (іржавіти)*; *завезений товар (завезти*); *перевірити – перевірений (диктант);*

– **час** (***теперішнього, минулого***): *вживати – вживаючий, вживаний; записати – записуючий, записаний;*

– **стан** (***активного, пасивного***): *половіюче жито, палаюча хаща;*

– **перехідність / неперехідність** (залежить від дієслів, від яких вони утворюються) : *виконувати обов'язки – виконуючий обов'язки, вишити рушник – вишитий рушник; відпочивати – відпочиваючий, відставати – відстаючий.*

– **здатність керувати залежними словами**: *написаний письменником роман, керуючий справами службовець.*

**Прикметникові ознаки :**

– **називають ознаку предмета, але не статичну, як прикметник** (*тихий вечір, білий сніг*), а **процесуальну** (*стихаючий вітер, біліючий сніг*);

– **мають спільні з прикметниками закінчення *-ий, -а, -е, -і* :** *відроджений стиль, перебудована промисловість, намальоване курча, меркнучі зорі* та ін.;

– **узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку**: («*Напали на селище лютичів так само зненацька, як зненацька постало перед ними, обмите дощем, **розкидане** понад довгастим озерцем, чисте й тихе, **не зготовлене** ні до оборони, ні до загибелі*» (П. Загребельний); *Маленька дівчинка вискочила з **палаючої** хижі, знетямлено закрутилася – чорні коні, рудий вогонь, ядучий дим, рикання чужинців…*» (П. Загребельний); «*На столах – гори наїдків. **Печені** поросята, гуси, журавлі, лебеді, ведмежатина, вепрятина, Оленина, грибне – пахощі аж у шлунку! На **кованих** залізом скринях – великі ведмежі шкури*» (П. Загребельний); «*Вони неймовірно **терплячі**, **позбавлені** злостивості, а коли так, то й не виказують своєї влади*» (П. Загребельний); «*Влада виявляється в бажаннях, але ж у чеберяйчиків немає **окреслених** бажань*» (П. Загребельний) та ін.);

– **у реченні виступає узгодженим означенням та іменною частиною складеного присудка** (*Згадаєш, може, молодая, **Вилиту** сльозами, Мою думу і тихими, Тихими речами Проговориш…*(Т. Шевченко); *Ні, чорнявий **не убитий,** Він живий, здоровий...* (Т. Шевченко); «*Рвався з міцних рук, стогнав, рот мав **зав'язаний***

*шкураттям, страждання билося йому в очах*» (П. Загребельний); «*Луки* ***палені*** *дістають до бороди*» (П. Загребельний); «*Найтвердіших порубано, маркграфа зі* ***здичавілими*** *баронами обдерто з панцирів, у самих сорочках вигнано на узлісся, пов'язано ремінняччям,* ***знятим*** *з бранців, молодий і молода стали навпроти Генріха*» (П. Загребельний); «*Молодий і молода стояли на березі і дивилися, як синіє* ***скривлена*** *мордочка маркграфова*» (П. Загребельний) та ін.).

У сучасній українській літературній мові **дієприкметники** поділяють на **активні** і **пасивні.**

**Активні дієприкметники** виражають ознаку предмета за відношенням до виконуваної ним дії (*в'януча краса, тремтячий голос, достиглий плід, змарніле обличчя*).

**Пасивні дієприкметники** виражають ознаку за відношенням до дії, що поширюється на інший предмет (*склеєний конверт, побілений будинок, пройдений шлях, бажаний гість, розбитий посуд*).

(Активні – ознака предмета за дією, яку він виконує сам; пасивні – ознака предмета за дією, яку виконує над ним інший предмет)

**АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ творяться від основи теперішнього часу неперехідних дієслів або неперехідних, вжитих у неперехідному значенні, за допомогою суфікса *-уч (-юч) або -ач (-яч)*,** наприклад: *дрижачий звук, жевріюче багаття, квітуча яблуня, палаючий вогонь, пануючий погляд, стихаючий вітер, терпнучий біль* та ін.

**Форми активних дієприкметників можуть утворюватися тільки від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктними відношенням,** наприклад: *нев'януча краса, благаючий погляд, палаючий вогонь, квітучий сад.*

Активні дієприкметники в українській мові вживають обмежено.

Дієприкметник, що пов'язаний з назвою особи, замінюють зворотом «***той, що+дієслово в III ос. одн. теп. ч.»*,** наприклад : *танцючий дует – той, що танцює.*

Зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів з постфіксом ***-ся.***

**АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ МИНУЛОГО ЧАСУ творяться від основи інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду за допомого суфікса *-л*** (*відпасти – відпалий достигнути – достиглий, загоріти – загорілий, набриднути – набридлий, посивіти – посивілий, розцвісти – розцвілий* та ін.).

У сучасній українській літературній активні дієприкметники минулого часу із суфіксом **-л-** є продуктивним (*зів'ялий, зжовклий, змерзлий, посивілий, полинялий, загорілий, облиплий, одужалий, ожилий, осиротілий, присілий, розцвілий* та ін.). Утворюють ці дієприкметники від основ інфінітива неперехідних префіксальних дієслів (*загоріти – загорілий, запізніти – запізнілий, зів'янути – зів'ялий, підозрозцвісти – розцвілий* та ін.).

Наприклад : *Так накреслили йому серпневі зорі, які тремтіли в небі ясні й великі, як* ***перестиглі*** *яблука* (В. Шкляр); *На газетах йому спалося краще, ніж на подушці, бо перед сном Наум завжди вирував*

*із підшивки одну* ***пожовклу*** *сторінку…* (В. Шкляр); *З кибитки, яка їхала позаду, стриміла зелена шия «максима» – чорним холодним оком кулемет дивився на* ***осиротілий*** *дарницький табір, аж поки він не розтанув у сутінках ранньої осінньої ночі* (В. Шкляр) та ін.

**Безпрефіксні дієприкметники на -л- втратили категорію часу і перейшли до розряду прикметників :** *спілий, стиглий, зрілий, прілий, умілий талий, тривалий* та ін. [МУМ, 2004, с. 218].

Наприклад: *Над тинами звисали кетяги* ***стиглих*** *вишень, кожен стрілець тягнувся до них очима (Миронові здавалося, що всередині у нього все вигоріло), але ніхто не зірвав і ягідки* (В. Шкляр); *Цей процес* ***тривалий*** *і неприємний, але гріх не скористатися дипломатією* (В. Шкляр);

**!!! (Відхилення.** Наприклад : *На Хрещатику цілими гуртами звільна походжали* ***підозрілі*** *бойовики у пом'ятих червоних погонах з тоненького краму* (В. Шкляр); *Тут вешталося до біса* ***підозрілих*** *людей, і навіть верхівці, які вискочили з провулку й зухвало обстріляли колону полковника Сальського…* (В. Шкляр), ***підозрілий*** **–** «*який викликає підозру, недовір'я*» // ім. *підозрілість. //* присл. *підозріло* (СУМ, 2012, с. 774); ***підо/зр/л/ий*** (Словник укр. Морфем / Л. М. Полюга. К., 2009, с. 302), *Річ у тім, що кінь не такий* ***витривалий****, як людина* (В. Шкляр), ***витривалий –*** «міцний, стійкий, здатний витримувати велике фізичне навантаження» // ім. *витривалість* // присл. *витривало* (СУМ, 2012, с. 125); ***ви/трив/а/л/ий*** (Словник укр. Морфем / Л. М. Полюга. К., 2009, с. 302) та ін.)).

**Творення активних дієприкметників минулого часу** за допомого суфікса ***-ш*** ( поєднувався з основами на приголосні) і ***-вш*** (поєднувався з основами на голосні) вийшло з ужитку і не властиве морфологічній системі сучасній українській літературній мові. Ці суфікси збереглися в кількох давніх дієприкметниках, як от: *перемігший, здолавший, бувший, минувший* (діал.).

При творенні активних дієприкметників минулого часу випадає суфікс інфінітивної основи **-ну** (дієслів VII класу) і втрачається в основі приголосний **[с]**, наприклад : *осісти – осілий, відпасти – відпалий, пожовкнути – пожовклий.*

**ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ – віддієслівні похідні, які в українській мові втратили давні форми теперішнього часу, що утворювалися від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфікса -м- .** У сучасній українській літературній мові генетичний зв'язок з ними мають прикметники *відомий, видимий, знайомий, любимий, терпимий*.

Наприклад: *Це був **відомий** партизанський маневр, коли на знетямлену від страху піхтуру, що кидає ноги на плечі, зненацька налітає кінnота й вирубує всіх до ноги* (В. Шкляр); *Сотникові Чадуєву та піддячому Щоголєву ввижалося, що в цьому мороці, окрім Карпа Вишеньки та ратних людей, поруч із ними суне ще хтось **невидимий** і лихий* (В. Шкляр); *Миронові здалося, що це обличчя йому **знайоме,** хлопчина, видно, теж був із «Марусиного війська», лишень перебрався так, щоб менше впадати в око* (В. Шкляр) та ін.

**Продуктивним різновидом у сучасній українській літературній мові є пасивні дієприкметники,** що творяться від основи інфінітива (основи минулого часу) перехідних дієслів за допомогою суфіксів ***-н (-ен, єн)***, ***-т.***

Наприклад : *вибрати – вибраний, полоти – полотий і полений; кинути – кинутий; купити – куплений; народити – народжений, народжувати – народжуваний; сприйняти – сприйнятий; удосконалити – удосконалений; удосконалювати – удосконалюваний* та ін.

Творення дієприкметників за допомогою суфікса **-ен,** що поєднується з інфінітивними основами на **-н** (*мовити, народити, бачити, носити*), супроводжується чергуванням приголосних **[г] – [ж], [к] – [ч], [д] – [дж], [з] – [ж], [с] – [ш], [зд] – [ждж];** після губних приголосних з'являється **[л].**

Дієприкметники на **-т** творять від небагатьох дієслів, що мають не ускладнені суфіксами інфінітивні основи з кінцевими **[и], [і], [у], [р], [а], [о]** – *мити, гріти, взути, дерти, жати, полоти.*

При творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-н,** суфікси основи **-и, -і** – змінюються на **-е, (-є-),** наприклад : *заспокоїти – заспокоєний, топити – топлений, бачити – бачений.*

У сучасній українській мові зафіксовано випадки варіативного творення дієприкметників за допомогою суфіксів **-ен-, -т-,** наприклад : *одягнути – одягнутий – одягнений, бризнути – бризнутий – бризнений, посунути – посунутий – посунений* та ін.

Пасивні дієприкметники бувають доконаного і недоконаного виду і завжди минулого часу, але дієприкметники утворені від

дієслів недоконаного виду з суфіксом **-ува-, -овува-,** можуть мати значення як минулого, так і теперішнього часу, порівняйте: *вирощуваний колись – вирощуваний сьогодні, застосований* (мин. ч.) *– застосовуваний* (теп. ч.), *розвіданий* (мин. ч.) *– розвідуваний* (теп. ч.) та ін.

**Втрачаючи ознаки дієслів (вид, час), дієприкметники можуть виражати статичну ознаку предметів, тобто можуть переходить в розряд прикметників** (***ад'єктивація***) (*сушені яблука, стояча вода, закриті збори, сіяне борошно, битий шлях, сидяча робота* та ін.). Наприклад : «*Петлюра був трохи згорблений, ходив, нахилившись уперед, як людина, що звикла більше до* ***сидячої*** *роботи»* (В. Шкляр); «*Царевич, щедра душа, частував гостей тими ласощами, яких запорожці йому настаралися за сорок єфимків у Переволочній від крамаря Перехреста, – фіґами, макухою, борсучим здором, халвою, кав'яром, рахат-лукумом, ремезовими яйцями,* ***сушеними*** *динями та ще всякою всячиною»* (В. Шкляр) та ін.

Прикметники дієприкметникового походження не керують формами непрямих відмінків іменників і не можуть означатися словами з обставинним значенням.

Окремі прикметники дієприкметникового походження можуть утворювати ступені порівняння, наприклад: *болючий – болючіший – найболючіший.*

Ад'єктивовані прикметники можуть відрізнятися від дієприкметників місцем наголосу, наприклад: *ва́рений, пе́чений* (дієприкметник); *варе́ний, пече́ний* (прикметник).

Прикметники дієприкметникового походження слід відрізняти від прикметників, що творяться від основ дієслів або віддієслівних іменників прикметниковими суфіксами, наприклад: *перекладний, підписний, поживний, невпинний, блискучий* та ін.

**Дієприкметники можуть переходити і до розряду іменників** (**субстантивувація**), наприклад : *суджений, полонений, заручений, наречена, розсильний* та ін.

**Субстантивовані дієприкметники**, подібно до іменників, мають рід, у реченнях виступають підметом або додатком. Наприклад : «– ***Наречена*** *готова*!» (В. Шкляр); *«– Не боїшся полишати* ***наречену*** *з таким парубком, як я*?» (В. Шкляр); «– *Так отож, – сказав отець Петро і запросив* ***наречених*** *до спільної участі у святій євхаристії*» (В. Шкляр) та ін.

У сучасній українській літературній мові вживають **співвідносні з пасивними дієприкметниками незмінні форми на *-но, -то***, наприклад : *виконано, замінено, змішано, наказано, перейдено, перекрито, розписано, узгоджено* та ін.

Вони утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів. На відміну від пасивних дієприкметників, вони не змінюються і в реченні виконують роль (предикативну) головного члена безособових конструкцій.

Предикативні форми на ***-но, -то*** мають значення виду (*роблено – зроблено, писано – написано*) і керують відмінковою формою залежного іменника: знахідного (або родового) прямого об’єкта, О. в., та Д. в. (наприклад: *підписано протокол, зшито сукню, всипано цукру, влито води; схоплено руками, тобі наказано*).

Предикативні форми на ***-но-, -то*** це морфологізовані короткі дієприкметники середнього роду з колишнім закінченням **[о],** після втрати якого, вони опинилися поза зв'язками з формами голосних і жіночого роду та відмінковими формами однини і множини.

Форми на ***-но, -то*** повністю втратили ознаки прикметника (атрибутивне значення), а тому вони протиставляють родовим формам дієприкметників, наприклад:

підкреслюємо результат дії – підкреслюється ознака предмета

*будинок збудовано – будинок збудований,*

*рушник вишито – рушник вишитий,*

*вправу виконано – вправа виконана.*

**ДІЄПРИСЛІВНИК** – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербоїд), якому притаманні ознаки *дієслова* і *прислівника.* Термін увели С. Смаль-Стоцький і Т. (Ф.) Гартнер у праці «Руска граматика» (1893). В українській мові найвиразнішою морфологічною дієслівною ознакою дієприслівника є категорія *виду.* Значення *часу* в них морфологічно нейтралізоване. Прислівникова сутність дієприслівника виявляється у його незмінності й синтаксичній функції обставини.

Наприклад : «*Може, чеберяйчики й мандрують разом з бджолами,* ***перелітаючи*** *з місця на місце, щоб повсюди зустрічати людей,* ***визираючи*** *з-під кожного гриба, з-під кожної ягідки, з-під кожного листочка*» (П. Загребельний);

**Дієприслівник – незмінна дієслівна форма, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні категорії виду і часу** [СУЛМ, 1997, с. 445].

**Дієприслівник – незмінювана дієслівна форма, яка вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні дієслово-присудок** [ГУМ, 2010, с. 284].

Дієприслівник – незмінювана дієслівна форма, яка означає додаткову дію, що супроводить головну, виражену дієсловом і відповідає на питання що роблячи? що зробивши?

**Дієприслівник поєднує ознаки:**

- **дієслова:** вид доконаний або недоконаний (*діючи, прийшовши, читаючи, прочитавши*); перехідність/неперехідність (*вмиваючи дитину, миючи руки, вмиваючись);* час теперішній або минулий (*тримаючись, взувши*);
- може мати залежні слова (*спланувавши вдало час, виконуючи майстерно вправу);*

**прислівника:** незмінний, виконує роль обставини (часу, мети, причини, умови, способу дії)

## ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

**Дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу** творяться від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів

***-учи(-ючи)* -** від дієслів І дієвідміни;

***-ачи (-ячи)* -** від дієслів ІІ дієвідміни

Наприклад : *ходять – ходячи, стежать – стежачи, ведуть – ведучи, мелють – мелючи* та ін.

**Дієприслівники минулого часу (доконаного виду)** творяться від основи інфінітива доконаного виду за допомогою суфіксів **-ши** (основа закінчується на приголосний).

Наприклад: *написати – написавши, принести – принісши*

**Дієприслівники теперішнього часу виражають додаткову дію, що відбувається одночасно з основною.** Наприклад : *мене там мати повила і,* ***повиваючи співала*** … (Т. Шевченко).

При поєднанні з дієсловом майбутнього часу доконаного виду дієприслівник теперішнього часу вказує на дію або стан з додатковим значенням постійного тривання, наприклад: *Він любить рибу, звірину і птицю. – І,* ***люблячи,*** *без жалю підведе свою холодну і тверду рушницю* (М. Рильський).

**Дієприслівники минулого часу** найчастіше позначають додаткові дії, що передують основним, наприклад:

*Помітивши,* що він не рухається, вона покликала допомогу.

# ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

**Завдання 1. Визначте семантичні й граматичні ознаки кожної дієслівної форми, ужитої у тексті.**

**! Рекомендації :**

1. Для успішного виконання цього завдання повторіть теоретичний матеріал, запропонований у цьому посібнику;

1. Використовуйте Словник української мови в 11-ти томах (Словник української мови: В 11-ти томах. К.: Наукова думка, 1970 – 1980. URL : https://sum.in.ua ) або Словник української мови в 20-ти томах (Словник української мови: У 20 т. / гол. наук. ред. В. М. Русанівський, наук. ред. Н. Г. Озерова; уклад.: Л. Л. Шевченко та ін. Київ, Наукова думка, 2010. URL : https://1967.slovaronline.com )

2. Виконуйте свій варіант – *Варіант відповідає порядковому номеру в академічному журналі.*

*Зразок :*

«*Він* ***розповів*** *матері та немовляті Кирикові, як славно і дивовижно загинув їхній чоловік і батько Кирило Лупиніс*» (В. Шкляр).

***Розповів :*** *розповідати (недок.) / розповісти (док.)* – «повідомляти усно щось про кого-, що-небудь; передавати словами бачене, пережите і т. ін.; оповідати» (СУМ, Т. VIII с. 772); *доконаного виду, неперехідне, нульового стану; родова форма (чоловічий рід), однина; минулого часу, дійсного способу; простий дієслівний присудок.*

**В-1.** «Спершу їхні тіні було помічено в густому тумані біля Кодака, – мокра мла тоді морем залила Дике поле й Великий Луг, і перетомленим подорожнім здавалося, що вони їдуть уже не степом, а по морському дну, – потім вони попасли коней на березі річки Самари, де прижухла трава досі стояла в коліно, а вже звідти рушили прямісінько на Чортомлик» (В. Шкляр).

**В-2.** «Так спершу здалося Іванові Міюському, так увижалося молодикові в лисячому хутрі та всім нетягам, що їхали з ними, дрімаючи в сідлах. Тепер же вони враз широко розплющили очі й злякано, не кліпаючи, дивилися на безголових примар, що невідь-яким робом виринули перед їхнім носом. Тепер же вони враз широко розплющили очі…» (В. Шкляр).

**В-3.** «– Хто такі і по що йдете? – спитав середульший вершник, котрий відкинув на плечі клобук, і тепер мандрівці побачили, що в нього на в'язах є голова, вона поголена, а з тім'я набік звисає короткий козацький чуб. Був він зовсім молодий, мав тонкі, не розпушені вуса, схожі на ластів'ячі крила. Його ясні карі очі всміхалися, але від тієї усмішки холонуло в грудях (В. Шкляр).

**В-4.** Донець геть розгубився, коли його погляд ковзнув ліворуч і він побачив, що вершник, який сидів на сірому коні, тепер опинився на вороному. Тим часом цей вершник, щоб показати мандрівцям, що він живий, не намальований, теж відкинув клобук за величезну, як добрий гарбуз, голову, стромив у зуби маленьку череп'яну люлечку, дістав трут та кресало і, вдаривши залізом об кремінь, запалив носогрійку (В. Шкляр).

**В-5.** «Шкуринські й васюринські козаки мерщій покинули свої курені, де зберігався Карапетів крам, а наказний кошовий отаман Грицько Пелех оголосив карантин. Добре, що якраз перед пошестю Сірко з більшістю запорожців пішов на Тягиню, людей у Січі лишилася жменя. Військовий суддя Степан Білий, покликаний бути розпорядником під час моровиці, наказав спалити…» (В. Шкляр).

**В-6.** «За цими мірками, як і за іншими помічними заходами, додивлявся ієромонах січової церкви отець Петро, який дбав не лише про душі козаків, а й про їхнє здоров'я. Було обкурено сіркою навіть церкву, де ще три дні тому співав на криласі янгольським голосочком покійний Каленик Пінчук. Обкурили військову канцелярію, пушкарню, всі курені та будівлі, де ступала людська нога» (В. Шкляр).

**В-7.** «Пам'ятаючи, що Карапет Месропян частував запорожців печеним сугаком і що дикі тварини, особливо сугаки, гризуни, всілякі бобри, харсуни та бабаки теж розносять чумну пошесть, суддя Білий заборонив запорожцям їсти дичину, а також збиратися гуртами поза своїм куренем, танцювати, грати в карти, битися навкулачки» (В. Шкляр).

**В-8.** «Пошесть відійшла, однак наказний карантину не зняв. Ця безноса трясця з косою мала звичку вертатися без попередження, якщо забулася когось забрати з собою. І тепер Грицько Пелех, вислухавши вість пластуна Кирика про велику тайну донців, з якою вони прийшли в Січ, сушив голову, чи прийняти їх, чи хай дожидають Сірка, аби не брати гріха на душу (В. Шкляр).

**В-9.** «– А карантин не знято, – докинув суддя Білий.

Наказний Пелех бачив, що їм обом так само, як і йому, – хочеться й колеться. Вони згоряли від цікавості – з чим прийшли донці? – але не вгадано було, чим це може обернутися для кожного з них, тому ні проноза Андрій Яковина, ні старий лис Степан Білий не хотіли лізти поперед батька в пекло. І, щоб довго не розводитися, Грицько Пелех сказав…» (В. Шкляр).

**В-10.** «Пелех нігтем великого пальця підкинув монету, вона срібно замерехтіла в повітрі, потім, дзенькнувши, вдарилася об дубову стільницю, підстрибнула й не покотилася далі, а лягла перед їхніми очима догори орлом. Пелех, Білий і Яковина відчули полегшу, бо всім трьом вже не стачало терпцю дізнатися, з чим же прийшли до них донці. Але ні суддя, ні писар не знали, що на такі випадки…» (В. Шкляр).

**В-11.** «Гостьова грецька хата, де зупинялися чужоземні посли та інші поважні приходьки, майже нічим не різнилася від козацьких куренів, хіба завдовжки була меншою та стояла не в самій Січі, а сажнів за сто від неї. Там, де за ровом, за валами та дубовим палісадом, що оточували чортомлицький Кіш, у добру годину кипіло своє життя. Тут вирувала ярмаркова торговиця, дружно сусідували кузня, гончарня …» (В. Шкляр).

**В-12.** «Колись грецькі посли приїжджали до запорожців із чолобитною, тут гостювали, та відтоді й пішла така назва. Але зараз і торговиця, й кузня, й гончарня, і шинок дихали пусткою, і ця порожнеча моторошно важніла від густого туману, що сунув сюди з чотирьох річок – Базавлука, Прогною, Скарбної та Чортомлика. Усі

вони, яка гирлом, яка боком, тулилися до Січі, захищаючи її від орди» (В. Шкляр).

**В-13.** «Усі троє старшин втупилися у праве вухо молодика, вдвічі більше за ліве, гадаючи, що то і є той знак, але тут-таки кожного з них узяв сумнів. Вони ніколи не чули, щоб царським знаменням було якесь вухо, хай навіть віслючої величини. Навпаки, такий лопух міг вирости в дідька чи в якогось перевертня, тому старшини знову витріщилися на вухо молодика – чи не загострене воно на вершечку …?» (В. Шкляр).

**В-14.** Козаки висипали надвір і побачили, що цілі ватаги таких, як вони, нетяг вискакують з Уманського, Медведівського та Корсунського куренів. Саме звідти, де оселилися донці й, видно, теж не втримали язиків за зубами. На той гамір повибігала козачня з інших куренів, і за мить увесь Кіш знав про нечуване диво, яке допіру вчинилося на Січі, а їм, запорожцям, про те ні гу-гу. Натовп, розганяючи поперед себе туман… (В. Шкляр).

**В-15.** «Після того козаків як підмінили, вони ходили січовим містечком шовкові, ніякої тобі гучної пиятики, ніякої сварки, і щодня молилися в церкві святої Покрови, ставили свічки і дякували Богородиці, що знов заступила їх у найтяжчу хвилину, відвернула чуму, затулила їх покровом своїм од лиха великого; а тут, як на те, ще государ-царевич до них явився, Сірка виглядає, і тепер братія козацька сушила голови …» (В. Шкляр).

**В-16.** «Кошовий, видно, вертався після вдалого промислу, бо над його військом теж розвівалася малинова хоругва, і від того ясного полотнища отаманове лице відсвічувало малиновою смагою. Та й

усе військо цвіло, як макове поле, що простелилося серед зими перед Січчю, – тоді зо дві тисячі запорожців ходило на Тягиню. В обозі, окрім возів, навантажених усіляким добром – від килимів, хутра, коштовних вин до срібного посуду…» (В. Шкляр).

**В-17.** «За довгу дорогу вони змирилися з долею і тепер примруженими очицями зиркали на Січ, якою лякали їх змалечку. Ось вона стояла перед ними і дивилася на своє малинове військо, дивилася на Сірка, а Сірко дивився на неї, осіняючи себе хрестом. На татар же Січ зирила чорною бійницею з невисокої дерев'яної вежі, і, коли там гримнула гармата на честь повернення кошового з козаками, татари подумали... (В. Шкляр).

**В-18.** «Січові кухарі-кашовари уже були в поготівлі, бо ж кошовий повернувся з походу, тож бігцем понаносили стільки всілякого їдла та пійла, що розбігалися очі. Печена білуга й севрюга, з риби ще чилик, билизна і щука, камбала, сула й вирезуб, покраяний на ласі шматки в'ялений сом, тарань та рибець стікали густим, як олива, жиром. Для дідів-райців, котрі часом полюбляли солонцювати дрібненькою рибкою…» (В. Шкляр).

**В-19.** «Ні, забожилися Печиборщ і Неїжкаша, хто б же підняв руку на Горлопана, таку мудру птицю, що поки не закукурікає…

А ще із м'яса Печиборщ і Неїжкаша принесли пастурми та в'яленої конини, що її козаки насмикали під Тягинею з-під татарських сідел. Із тих трофейних набутків приперли й барило вина та діжку бузи, а горілку поставили свою в сулії з такого темного шкла, що п'єш і не бачиш дна» (В. Шкляр).

**В-20.** «Ще не прохололи Сіркові сліди на Тягиню, як він уже

подався з козаками на нові промисли проти бусурменів на морських розливах. Зима кошовому в цьому годила – видалася напрочуд м’якою, безсніжною. Сірко казав: драна зима. Вирушаючи в похід, він наказав старшинам та козакам, які лишалися в Січі, шанувати царевича і берегти його, як ока в лобі» (В. Шкляр).

**Завдання 2. Визначте стан дієслів, ужитих у тексті.**

**В-1. «**Виговський прибув до Києва поперед посланців і зараз пішов до митрополита. Митрополит жив в старих дерев’яних покоях на цвинтарі Софійського собору, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістився через келійника. Митрополит звелів просити його в покої.

Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив'яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки квашених буряків, обсипаних борошном. Сильвестр Косов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнутий фоліант, старий та пожовклий, переплетений в шкуратяні товсті палітурки з застіжками» (І. Нечуй-Левицький).

**В-2.** «Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі карі очі та темно-русі густі брови. Ті очі, ті брови так були схожі на його темно-карі очі та темнорусі густі брови, неначе перед ним стояла його сестра або його близька родичка.

– Який дивний випадок! Бачу неначе в дзеркалі свої власні очі, свої брови! Неначе мене й цю молоду панну одна мати породила. Яка

вона біла, неначе ранній білий ряст під снігом! Які в неї делікатні рум'яні уста, неначе листочки делікатної троянди!

Виговський несамохіть задивився на ту молоду панянку. Він не зводив з неї очей, доки вона брала благословення у владики й цілувала хрест. Владика привітно осміхнувся до неї як до особи, котру він знає» (І. Нечуй-Левицький).

**В-3.** «Обидві панії провели владику до середини саду і повернули назад. Виговський в той час забув і про церемонію, і про посланців. Йдучи по саду, обсипаному сріблястим інеєм, він все ніби бачив ту лелійно-білу панну з карими очима в матовому тумані срібного густого інею. Йому здавалося, ніби серед саду несподівано з'явилась якась русалка з прозорим білим делікатним личком, ніби облитим світом повного місяця. І той старий садок став для його веселим, поетичним, фантастичним. Йому здавалося, що він от-от знов побачить десь в гущавині, в срібному тумані інею ту панну, легеньку, делікатну, з прозорим личком, з палкими очима.

«Вона зирнула на мене кілька разів, – подумав Виговський, – і навіщо я убрався в буденну старовизну? …» (І. Нечуй-Левицький).

**В-4.** Розпрощавшись з митрополитом та посланцями, наговоривши посланцям багато красномовних слів, Виговський вийшов з келій на цвинтар, де козак держав за поводи його коня. Він сів на коня і покатав до свого брата Данила Виговського, котрий тоді пробував з жінкою у Києві, посланий гетьманом по військових справах, і проживав у домі старого Євстафія Виговського. Невеличкий домок був власністю батька Івана Остаповича, старого Євстафія Виговського, котрий тоді проживав в Києві. Домок стояв

на Старому Києві за софійською оградою, де в ті часи переважно жили православні й католицькі дворяни та магнати. Іван Остапович і Данило вважали це житло за своє власне і, пробуваючи в Києві, жили в старого Євстафія, як у себе вдома (І. Нечуй-Левицький).

**В-5.** «Данило Виговський, високий сухорлявий чоловік з гострими розумними очима, осміхнувся з-під пухких довгих вусів одним кінцем рота, скрививши уста навскоси; він знав, що Іван Остапович не любить московських бояр як людей грубих і неосвічених і готовий підіймати їх на сміх.

– Сьогодні вранці я сиділа коло вікна, а митрополитський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волікся по снігу. Іване Остаповичу! чим був начинений той короп? Чи рижом та грибами, чи рижом та родзинками? – обізвалась цікава Катерина.

– Їй же богу, сестро, не пам’ятаю! Чимсь був начинений, але чи гречаною кашею, чи рижом з грибами, чи половою та клоччям, цього не пригадаю, – сказав Виговський осміхаючись» (І. Нечуй-Левицький).

**В-6.** «Він встав, засвітив свічку і повів Івана Остаповича в кімнатку.

Цей кабінетик був невеличкий та тісний. По стінах були почеплені рушниці та пістолі. Іван Виговський ліг на тапчані, запалив люльку і кинув очима по стінах. Кабінетик, прикрашений збруєю, здавався йому тепер неприємним. Іван Остапович не любив війни, хоч служив в козацькому війську Богдана і не раз бував в битвах. Його думки перелітали в тихі митрополитські покої, обвішані полицями з книжками, затінені старими волоськими

горіхами та яблунями. Душа його забажала спокою й тиші, яка панувала в тих тихих покоях. І несподівано перед ним виникло наче з срібного туману біле личко, ясні-ясні очі під густими тонкими бровами» (І. Нечуй-Левицький).

**В-7.** Другого дня за сніданням Виговський, добре виспавшись, став багато веселіший. Він вдоволив цікавість брата й невістки і все оповідав про парадовий обід посланцям та про розмову митрополита з посланцями. День був погожий, сонячний. Низька світличка, обставлена по-старосвітському, стала веселіша, і Виговський, добре поснідавши, пішов в кабінетик одягатись.

Того дня міський бурмістр з райцями, війт з лавниками та ремісничі цехи давали посланцям обід в міській ратуші, і Виговському треба було для церемонії та пошани стрінути посланців перед ратушею. Цього дня Виговський довго прибирався та чепурився, надів новісінький синій жупан, накинув поверх його обшитий золотими шнурами червоний кунтуш…» (І. Нечуй-Левицький).

**В-8.** «Кияни боялись, щоб польські пани та магнати не одняли од їх міського самоправленства, і дуже були раді, що тепер польські пани, пущені Богданом на Україну ще по Зборовському трактатові вже не вернуться ні в свої маєтності, ні до Києва, і само по собі не накладуть руки на магдебургію Києва.

По обіді, провівши з козаками посланців по дорозі на Ніжин, Виговський вертався на Старий Київ. Його баский кінь летів, мов птиця, по узеньких улицях Старого міста, обставлених невеличкими дерев'яними шляхетськими та козацькими домками, серед котрих

подекуди манячіли кращі й більші домки українських і польських магнатів з мезонінами та стародавніми баштами серед розкішних старих садків» (І. Нечуй-Левицький).

**В-9.** Кінь басував під Іваном Остаповичем, гнув набік круту шию прихкав тонкими дрижачими ніздрями, котрі парували на морозі при ясному сонці, як кипучий казан з водою, розпечений в полум'ї. Кінь ніби чванився перед людьми своєю красою, своєю розкішною грівою та рівною статтю, позуючи на всі свої кінські лади. Червоні вильоти кунтуша метлялись на вітрі, закидалась на плечі, ніби пустували, грались з вітром і неначе показували прохожим жовтогарячу підбійку з дорогого шовку; сап'янці червоніли як жар. Мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні, неначе він зійшов вкупі з конем з картини якогось великого маляра і несподівано загарцював серед тісної узької улички Старого міста, неначе пишний середньовіковий лицар серед чорного задимленого німецького бурга» (І. Нечуй-Левицький).

**В-10.** Не доїжджаючи до Данилового двору, Виговський несподівано вглядів на улиці гарну біляву панну і старшу панію, її приятельку. Обидві панії спинились, стали і притулились під барканом, поки їх поминав сміливий верховець з своїм козаком. Виговський впізнав їх обох, і його рука несамохіть опустила поводи. Серце в його закидалось, заграло. Він придержав коня, минаючи обох паній, і кинув на молоду панну довгий-предовгий ласкавий погляд.

– Який пишний козак! – промовила старша пані.

– Який на йому пишний та багатий кунтуш! А кінь же то гарний та прудкий, як вітер!» (І. Нечуй-Левицький).

**В-11.** «Іван Остапович увійшов у хату і застав Катерину в світлиці. Вона сиділа коло маленького вікна на стільці і шила сорочку, поставивши ноги на маленький низенький стільчик, вироблений в формі якогось звіра, схожого на ведмедя з плисковатою спиною. Ясний світ сонця лився на її кругловате лице, на широке чоло з густими бровами. Поздоровкавшись з невісткою, Іван Остапович сів на стародавній канапі з високою спинкою, застеленою пістрявим килимом. Катерина просила розказати їй про обід в магістраті. Виговський тепер був веселий, говорючий. Добра чарка венгерського, старий мед за обідом і сонячний погожий день розворушили в йому природжену веселість та охоту до веселої розмови. Він розказував, до всього докладав жартів та сміху» (І. Нечуй-Левицький).

**В-12.** «– Оце, Катерино, я вдруге вже стрів отут, в Києві, якихось паній: одна молода, повненька, біла, як сьогоднішній свіжий сніг, а очі в неї блискучі й темні; друга багато старша за неї і дуже схожа на неї. Видко, що то її або мати, або тітка. Обидві вони закутані в білі тонісінькі хустки поверх очіпків чи шапочок. Молодша гарна, приємна й білява, як біла квітка. Оце, вертаючись з Подолу, я несподівано стрів їх обох на улиці отут недалечко, і мій кінь трохи притрусив їх снігом з-під копитів. Чи не знаєш ти, Катерино, хто вони такі? Чи шляхтянки, чи козачки? чи українки благочестивої віри, чи католички? Вони увійшли в хвірточку низенького домка, обсадженого тополями» (І. Нечуй-Левицький).

**В-13.** «– Авжеж, знаю. Якби я не знала, я б тобі про їх і не говорила. Казала мені Павловська, що покійник Стеткевич був чоловік заможний, довго служив на коронній польській службі, але він не був багатир. Зате ж був гордий, як сатана! гордий і собою, гордий і ріднею, своєю дочкою. Це мені на вушко розказала Олесина тітка, його рідна сестра. А я тобі говорю це все так само на вушко. Він мав рідню між сенаторами, магнатами, князями Соломирецькими й Любецькими, Друцькими, Четвертинськими і пнувся й собі за значною ріднею, бо сам був роду сенаторського.

– Чом же він не видав своєї дочки заміж?

– Певно, ждав жениха для своєї дочки якогось сенатора, а може, й князя» (І. Нечуй-Левицький).

**В-14.** «Не встигла Катерина доказати свого оповідання, як попід вікнами майнули дві жіночі постаті. Вони простували стежкою, протоптаною в снігу попід самою стіною. Проти сонця на стрісі сніг почав розтавати. З навислої на стрісі льодової бахроми вода стікала просто на стежку. Обидві панії повернули з стежки на сніг і загрузли трохи не по коліна. Вони обернулись до, вікна і вгляділи Катерину. Катерина махнула на їх рукою: заходьте, мов, сюди, до мене в гості! Старша панія підвела очі вгору, кивнула головою, неначе говорила: та до тебе ж ідемо, не куди! Але краплі води полились їй на лице. Вона втерла вид хусточкою, вийнявши її з рукава. Іван Остапович чогось стривожився і ніби трохи злякався, вглядівши в вікно молоду білу паняночку з тіткою» (І. Нечуй-Левицький).

**В-15.** «Незабаром увійшли в світлицю Павловська та Олеся, роздяглися в самій світлиці і поклали свої кунтуші на стільцях.

Катерина попросила їх сісти на канапці, а сама присунула дзиглик до канапи і сіла з шиттям проти їх. Почалась розмова про вчорашні й сьогоднішні процесії та церемонії. Катерина не втерпіла і похвалилась, що й до їх приїхав з Чигирина писар гетьмана Богдана, був на тих церемоніях і розказав їй про все. Катерина розказала все, що говорив їй Виговський, так гарно, що обидві панії слухали її з великою цікавістю, їм обом хотілось побачити того гетьманського писаря і од його почути дещо цікаве і про Чигирин, і про гетьмана.

Виговський, увійшовши в невеличку кімнатку, причепурився перед дзеркалом…» (І. Нечуй-Левицький).

**В-16.** «В маленьких дверях світлиці з'явилась його здорова, мужня фігура. Він низько нагнув голову, щоб не черкнутись лобом об одвірок, переступив через поріг і випростався на ввесь свій високий зріст. Рівний, як стріла, широкий в плечах, з тонким станом, до котрого влип червоний жупан, з високим чолом, над котрим хвилями нависли темно-русі короткі кучері, Виговський був гарний і в сорок років. Він одразу вразив молоду Олесю своєю мужньою фігурою і делікатною красою матово-білого лиця. Олеся глянула на його, зирнула йому в вічі і почервоніла, як маківка.

Іван Остапович привітався до обох паній, сів осторонь на ослоні з високою спинкою, накритому червоним сукном, і все придивлявся до молодої панни» (І. Нечуй-Левицький).

**В-17.** «Олеся сиділа кінець стола. Вона була в блакитній шовковій юбці, обшитій золотими парчевими узькими позументами. На ногах неначе горіли червоні черевички. Голова була оповита двома товстими русими косами, заплетеними в дрібушки і

оповитими синіми кісниками та разками дрібних перлів. На шиї лисніли три золоті дукачі-червінці. Стара Павловська сиділа з закутаною в намітку головою; біла намітка обвивала шию й голову, коричнева юбка була облямована срібною парчевою стрічкою, а на шиї висів здоровий срібний хрест, які носять тепер наші протопопи. На ногах в неї були жовті сап'янці, трохи задрипані на снігу.

Іван Остапович накадив повнісіньку світличку, так що на диму можна було повісити сокиру, як кажуть в приказці» (І. Нечуй-Левицький).

**В-18. «**І Олеся, і Павловська, очевидячки, зраділи, їх очі весело заграли. У кожної майнула якась думка, якась надія. Павловська переглянулась веселими очима з Олесею і впіймала іскристий погляд її очей. Виговський дуже сподобався удові, але вона й сама ще не знала, куди його тулити: чи до себе, чи до Олесі. Удова не вважала себе як стару людину, хоч і мала дві молоденькі дочки, і якби хто добре причепився до неї, вона була б ладна вийти заміж хоч і зараз.

«Треба залучити до себе цього пишного козака-красуня! – подумала Павловська. – Затягну його до себе, хоч би мала тягти його за обидві поли жупана... Намовлю Катерину, щоб привела його до мене в гості. Ой, гарний же та пишний, враг його матері! аж дивитись на його любо!» – думала Павловська» (І. Нечуй-Левицький).

**В-19.** «– А там же у вас в Чигирині козачки, як мак, процвітають: в шовкових плахтах, в оксамитових юбках, в квітках та стрічках, та в червоних чобітках з срібними підковками. Куди ж тепер нам, шляхтянкам, до козачок! Вони тепер і багатіші, і кращі за нас. Невже між ними не знайшлось ні однієї, котра б причарувала вас? А кажуть

же, що козачки-чарівниці! – дріботіла Павловська і сміялась. Її кругленькі та куценькі, як тарахоньки, щічки, неначе підсунуті аж під самісінькі очі, поморщились і стали схожі на печені яблука; верхня губа, коротша за спідню, піднялася вгору, неначе посковзнулась по міцних зубах, і на губі виразно залисніли чорні волосинки. Усе її куце лице з темними блискучими очима стало веселе-веселе, неначе вона налагодилась стати у танець з Іваном Остаповичем і вдарити тропака» (І. Нечуй-Левицький).

**В-20.** «Незабаром наймичка накрила стіл простою сільською скатертю з червоними перетичками, а Катерина внесла полумисок з пирогами, а другий – з сметаною, поставила тарілку холодної смаженої риби і вийняла з шафи чудернацького синього здорового ведмедя з старим медом і трохи меншого – з горілкою – лева, котрий якось приміркувавсь зіпнутись на задні лапи і стояти на хвості. Увійшов і Данило Виговський та старий батько Євстафій. Усі посідали за стіл. Чоловіки випили по здоровій чарці горілки; і пироги з сметаною, і риба щезли з полумисків доостанку. Старий батько Івана Виговського, як хазяїн, поналивав зелені здорові чарки пахучим медом. В світлиці запахло пасікою, бджолами та щільниками. Тітка Павловська кружляла мед таки добре, Олеся випила один кухлик і більш не схотіла» (І. Нечуй-Левицький).

# ТЕСТИ ДЛЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

**1. Яке категоріальне значення властиве дієслову?**

статичної ознаки

непроцесуальної ознаки

процесуальної ознаки

нумеральної ознаки

**2. Які дієслівні форми належать до дієвідмінюваних?**

форми роду, числа, часу, на *-но, -то*

форми особи, роду, числа, часу, способу

інфінітив, дієприкметник, дієприслівник

дієприкметник, дієприслівник, особові форми

**3. Які дієслівні форми належать до недієвідмінюваних?**

родові форми, дієприслівник

форми часу і способу

інфінітив, дієприкметник, дієприслівник

особові форми, форми на *-но, -то*

**4. Які граматичні категорії належать до загальнодієслівних?**

виду, особи, способу, часу

виду, стану, перехідності / неперехідності

стану, роду, числа, часу

стану, перехідності / неперехідності, особи

**5. У якому рядку всі дієслова належать до двовидових?**

амністувати, верховодити, мовити, адресувати

стабілізувати, заморгати, атакувати, анексувати

розслідувати, адресувати, інформувати, атестувати

верховодити, мовити, акредитувати, пропрацювати

**6. У якому рядку всі дієслова виступають, як правило, тільки у формі доконаного виду?**

наспіватися, перешити, почитати, напитися

подоливати, збудувати, відшуміти, порозливати

наговоритися, заморгати, затремтіти, роздратуватися

проспівати, провчетилювати, амністувати, розфарбувати

**7. У якому рядку всі дієслова належать до одновидових недоконаного виду?**

гребувати, зеленіти, бесідувати, завідувати

верховодити, гордувати, гомоніти, бродити

куховарити, диригувати, червоніти, аплодувати

вчетилювати, веліти, гомоніти, будувати

**8. У якому рядку всі дієслівні форми утворені від основи інфінітива?**

синіючий, битий, ходячи, увійшовши

ведучи, заручена, пожовкле, співаючи

посіявши, змарнілий, озброєний, відвідавши

пожовклий, синіючий, зарослий, написаний

**9. Які префікси належать до засобів перфективації?**

про-, пере-, прі-, при-

з- (с-), за-, на-, при-

за-, об-, пере-, на-

за-, на-, при-, через-

**10. У якому рядку всі дієслова належать до І дієвідміни?**

хотіти, мовчати, купити, в'янути

плакати, літати, сипати, білити

могти, колоти, полоти, здобувати

продати, малювати, читати, радити

**11. Які особові форми має наказовий спосіб дієслова?**

1-ої особи однини і множини

1-ої особи множини, 2-ої особи однини і множини, складені форми 3-ої особи однини і множини

2-ої особи однини, 2-ої особи множини

форми 3-ої особи однини, 2 особи множини

**12. У якому значенні вжито особову форму дієслова у реченні *Не знаючи броду, не лізь у воду*** (Народна творчість)?

означено-особовому

узагальнено-особовому

неозначено-особовому

безособовому

**13. У яких реченнях вжито імперативну форму дієслова?**

Як би до його причепитись? Як би йому натякнути, що я й заміж за його ладна вийти?» (І. Нечуй-Левицький).

Як тебе на голос не впізнати? Серце, і життя моє, і кров, найсвятіше слово наше – мати, рідна земле, правда і любов! (А. Малишко).

Як паросць виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський).

Пошли ж ти їй долю, – вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють (Т. Шевченко).

**14. До якої групи дієслів зворотно-середнього стану належать лексеми *сердитися, хвилюватися, веселитися, злитися?***

загально-зворотні

власне зворотні

непрямо-зворотні

активно-безоб'єктні

**15. Який стан має дієслово *гнуться* у реченні : «*Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і кряжисті, кряжисті, котрі од вітру гнуться до землі»?***

пасивний стан

активний стан

нульовий стан

зворотний стан

**16. До якої групи дієслів зворотно-середнього стану належать лексеми *вмиватися, одягатися, фарбуватися, голитися*?**

взаємно-зворотні

активно-безоб'єктні

власне зворотні

непрямо-зворотні

**17. Як змінюються дієслова теперішнього і майбутнього часу?**

за числами й особами

за числами, особами і родами

за числами і родами

за особами

**18. У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?**

бережи, нехай зробить, перемагають

скаже, прочитав би, чуєш, дзвонять

замовив, дорожчають, зібралися, плекаємо

кажуть, малюють, прийшов, прилетів би

**19. У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?**

бережи, нехай зробить, перемагають

скаже, прочитав би, чуєш, дзвонять

замовив, дорожчають, зібралися, плекаємо

кажуть, малюють, прийшов, прилетів би

**20. У якому значенні вжито особову форму дієслова у реченні *Де є тонко, там і рветься* (Народна творчість)?**

означено-особовому

узагальнено-особовому

неозначено-особовому

безособовому

**21. У якому реченні дієслово відтворює процесуальну ознаку мовця?**

Аж на серці похолоне, Як його згадаю (Т. Шевченко)

Мале дитя коло його На сонці куняє (Т. Шевченко)

Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину (Т. Шевченко)

Люби ж собі, моє серце, люби, кого хочеш (Т. Шевченко)

**22. У яких реченнях вжито імперативну форму (форми) дієслова?**

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко).

Праведная душе! Прийми мою мову, Не мудру, та щиру. Прийми, привітай (Т. Шевченко).

А може, я темний, нічого не бачу, Злая доля, може, на тім боці плаче… (Т. Шевченко).

А тим часом із діброви Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає (Т. Шевченко).

**23. У якому реченні дієслово відтворює процесуальну ознаку мовця?**

Защебече соловейко – Сохнуть дрібні сльози (Т. Шевченко).

Тяжко мені сиротою На сім світі жити; Свої люде – як чужії, Ні з ким говорити… (Т. Шевченко).

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко).

Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають (Т. Шевченко).

**24. У якому реченні дієслово відтворює процесуальну ознаку адресата?**

Та де ж нам тую матір взяти? Ми серцем голі догола! Раби з кокардою на лобі! Лакеї в золотій оздобі... *(Т. Шевченко)*.

І Він поможе нам калюжу, Поможе й лихо донести. І поховать лихе, дебеле, В хатині тихій і веселій (Т. Шевченко).

Радуйся, ниво неполитая! Радуйся, земле, не повитая Квітчастим злаком! (Т. Шевченко).

І честь Кармілова, і слава Ліванова, а не лукава Тебе укриє дорогим, Золототканим, хитро шитим, Добром та волею підбитим… (Т. Шевченко).

**25. У якому реченні усі дієслівні форми є родовими?**

А тим часом із діброви Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає (Т. Шевченко).

Добре тому багатому: Його люди знають;
А зо мною зустрінуться – Мов недобачають (Т. Шевченко).

Минаючи убогі села Понаддніпрянські невеселі, Я думав: «Де ж я прихилюсь? І де подінуся на світі? (Т. Шевченко).

Спала й виглядала Козаченька молодого, Що торік покинув (Т. Шевченко).

**26. У якому реченні усі дієслова перехідні?**

Воскресну нині! Ради їх, Людей закованих моїх, Убогих нищих… Возвеличу Малих отих рабів німих! (Т. Шевченко).

Світи на мене, і огрій І оживи моє побите Убоге серце, неукрите, Голоднє (Т. Шевченко).

Неначе й досі сивий дід Коло хатиночки і бавить Хорошеє та кучеряве Своє маленькеє внуча (Т. Шевченко).

Лихої, тяжкої години, Мабуть, ти ждеш? Добра не жди, Не жди сподіваної волі… (Т. Шевченко).

**27. У якому реченні усі дієслова активного стану?**

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів (М. Стельмах).

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо... (М. Стельмах).

І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням (М. Стельмах).

Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба і тріпоче єдиним крилом (М. Стельмах).

**28. У якому реченні усі дієслова неперехідні?**

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, єднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину (М. Стельмах).

Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт (М. Стельмах).

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка (М. Стельмах).

Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця (М. Стельмах).

**29. У якому реченні усі особові форми дієслова виконують синтаксичну роль присудка?**

Аж ось серед ночі, ми вже й спати полягали, приїжджає він, добивається в двері та кричить (Т. Шевченко).

Не гнівайтесь на мене, приходьте завтра зранку і козаків своїх приведіть (Т. Шевченко).

Ти заспокоїлась трохи, утерла сльози, прислухаєшся: кругом тихо, тільки ледве чути, як десь далеко форкають коні, поблизу сюрчить коник (Т. Шевченко).

Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма (Т. Шевченко).

**30. У якому реченні родові форми дієслова є однорідними присудками?**

Пішла тиха розмова, неначе вони усі говорили нишком, щоб не стривожити пишної краси червоного неба на заході та старого лісу, щоб не збудити старого князя (І. Нечуй-Левицький).

Князь Костянтин, втомлений од спеки, незабаром ліг долі на простеленому килимі, підмостивши під голову жупан, і швидко заснув міцним сном (І. Нечуй-Левицький).

Сірі круглі очі світились тихо, але чоловічки в очах виглядали розумно, гостро й неначе пронизували людину наскрізь (І. Нечуй-Левицький).

Єремія зорив очима на всі боки, неначе він оглядав якусь несподівану сцену на театральній виставі, де несподівано піднімались по закутках завіси і звідтіля виходили червоні тіні, неначе мари (І. Нечуй-Левицький).

**31. У якому рядку усі дієслова належать до неповної особової парадигми?**

Іржати, боліти, цвісти, любити

Розливатися, дряпатися, кришитися, пахнути

Рватися, кришитися, окислюватися, одягатися

Жалитися, ржавіти, ламатися, мокнути

**32. У якому рядку усі дієслова належать до першої особової парадигми?**

Розумієш, твориш, працюєте, вивчи

Скажеш, розписуємо, біжать, зловлять

Стережеш, колишуть, біжимо, працював би

Гуркоче, їдуть, вертить, ткати

**33. Які тематичні групи утворюють безособові дієслова у сучасній українській мові?**

явища природи, фізичний стан людини, модальні значення

психічний стан людини і природи, значення міри і ступеня

модальні значення буття, необхідності, бажання, волевиявлення

явища природи, психічний стан людини, прохання

**34. Яке значення мають дієслова у реченні «*Скрізь порання : печуть, варять, вимітають, миють…*»** (Тарас Шевченко)?

означено-особове

безособове

узагальнено-особове

неозначено-особове

**35. До якої групи дієслів зворотно-середнього стану належать лексеми *кришитися, гнутися, рватися, мнеться*?**

взаємно-зворотні

активно-безоб'єктні

власне зворотні

пасивно-якісні

**36. До якої групи дієслів зворотно-середнього стану належать лексеми *журитися, дивуватися, милуватися, турбуватися*?**

пасивно-якісні

загально-зворотні

зворотно-пасивні

непрямо-зворотні

**37. До якої групи дієслів зворотно-середнього стану належать лексеми *миритися, перемовлятися, зустрічатися, листуватися*?**

взаємно-зворотні

зворотно-пасивні

непрямо-зворотні

власне –зворотні

**38. У якому рядку усі дієслова належать до неповної особової парадигми?**

жевріти, бракувати, рясніти, бубнявіти

тріскатися,терпнути, кортіти, переводити

катати, множитися, вимикати, щезати

вистачати, щастити, мрячити, вирощувати

**39. У якому рядку усі дієслівні суфікси належать до засобів імперфективації ?**

-ува / -ювa, -ва, -а, -овува

-ува / -ювa, -ва, -а, -ну

-а, -овува, -ювa, -н

-ува / -ювa, -ва, -а, -і

**40. У якому рядку усі видові пари дієслів утворено засобами перфективації ?**

будувати – збудувати, ректи – проректи, впливати – вплинути

в’янути – зів’янути, білити – побілити, стирати – стерти

жаліти – пожаліти, червоніти – почервоніти, умивати – умити

біліти – побіліти, лити – налити, вибирати – вибрати

**41. Яким дієслівним формам не властива граматична категорія роду?**

дієслівним формам наказового способу

дієслівним формам дійсного способу

дієслівним формам минулого часу

дієслівним формам умовного способу

**42. Яким дієслівним формам не властива граматична категорія часу?**

дієслівним формам наказового способу

дієслівним формам другої особової парадигми

дієслівним формам дійсного способу

дієслівним формам першої особової парадигми

**43. Яким дієслівним формам не властива граматична категорія особи?**

дієслівним формам теперішнього часу

дієслівним формам майбутнього часу

дієслівним формам минулого часу

дієслівним формам наказового способу

**44. У якому рядку усі дієслівні форми належать до недієвідмінюваних?**

інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, родові форми

інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форми на -*но, -то*

дієприкметник, дієприслівник, форми на -*но, -то,* часові форми

інфінітив, дієприкметник, форми на -*но, -то,* особові форми

**45. У якому рядку представлено усі особові форми дієслова *подорожувати*?**

подорожую, подорожуєш, подорожуєте подорожуємо, подорожуєте, подорожують, буду подорожувати, будете подорожувати, подорожуючий

подорожую, подорожуємо, подорожуєш, подорожуєте подорожує, подорожують, буду подорожувати, будемо подорожувати, подорожував

подорожую, подорожуєш, подорожує, подорожуємо, подорожуєте подорожують, буде подорожувати, будемо подорожувати, будете подорожувати, подорожуючий

подорожуємо, подорожуєте, подорожують, подорожую, подорожуєш, подорожує, буду подорожувати, будемо подорожувати, будете подорожувати, будуть подорожути

**46. У якому реченні усі дієслівні форми належать до дієвідмінюваних?**

Тепер же вони враз широко розплющили очі й злякано, не кліпаючи, дивилися на безголових примар, що невідь-яким робом виринули перед їхнім носом (В. Шкляр)

Коні – і ті замість того, щоб нагострити вуха, так прищулили їх, що втратили свою гордовиту подобу (В. Шкляр)

Правду кажуть старі запорожці: не лякайся того, що можеш побачити, бійся невидимого твоєму оку (В. Шкляр)

Хлопець зняв з голови шапку, притиснув її обіруч до грудей, і тут усі побачили, що на очі йому навертаються сльози (В. Шкляр)

**47. У якому реченні усі дієслівні форми належать до родових?**

Пошесть відійшла, однак наказний карантину не зняв (В. Шкляр)

Наказний Пелех бачив, що їм обом так само, як і йому, – хочеться й колеться (В. Шкляр)

Він примовк, щоб завважити, яке враження справили його слова на старшин, але ті були настільки приголомшені, що не подали жодного знаку (В. Шкляр)

Наказний, діставши з-за широкого шалевого пояса пістоль, гахнув у небо, туди, куди здіймалися вуса козаків (В. Шкляр)

**48. У якому реченні усі дієслівні форми належать до дієвідмінюваних?**

Ось вона стояла перед ними і дивилася на своє малинове військо, дивилася на Сірка, а Сірко дивився на неї, осіняючи себе хрестом (В. Шкляр)

Проте Сірко, зморений з дороги, чи то щось не дочув, чи не подав виду, але він лише кивнув головою хрестом (В. Шкляр)

Він знав, що під такі читання Сіркові добре спиться, а Яковина Сірка любив (В. Шкляр)

Але велика кривда мене пропікає, що ти, отамане, не віриш мені та ще й залякуєш (В. Шкляр)

**49. У якому реченні усі дієслівні форми належать до недієвідмінюваних?**

Показавши Ганні очима на двері, отець Терентій підсунув до ліжка низенького стільчика й сів біля сповідальниці (В. Шкляр)

Серпневий наступ на Київ був швидким і успішним, особливо там, де шлях українському війську завчасно розчищали повстанські загони (В. Шкляр)

Мовляв, цей повстанський відділ береться забезпечити праве крило бригади, отже, саме з їхнім куренем триматиме найтісніший зв'язок (В. Шкляр)

Якщо ти готовий з ними боротися до кінця, то я з тобою (В. Шкляр)

**50. У якому реченні усі дієслівні форми належать до дієвідмінюваних?**

Сотник Осип Станімір покликав поручника Мирона Гірняка на коротку нараду, і той побачив, що сотник знервований вкрай – так посмикував куценького правого вуса, що міг його зовсім вискубти (В. Шкляр)

Здивовані та спантеличені, Станімір з Гірняком, скрадаючись попід муром, вийшли на той бік цукроварні, звідки долинала стрілянина (В. Шкляр)

Коли перейшли Збруч і, змучені, спраглі й голодні, маршували селами, люди, визираючи з-за тинів, називали їх австріяками, німцями й навіть англійцями (В. Шкляр)

Віднині Мирон Гірняк завжди дивуватиметься їхній веселості — ці хлопці воюватимуть мовби завиграшки, весело йтимуть до бою і навіть умиратимуть весело (В. Шкляр)

# ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000844

2. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2004. 336 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009511

3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. К. Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

4. Колібаба Л. М. Словник дієслівного керування / Лариса Колібаба, Валентина Фурса. К. : Либідь, 2017. 656 с.

5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вінниця: «Поділля 2000», 2003. 464 с.

6. Олексенко В. П., Розгон В. В. Морфологічні одиниці сучасної української мови як засіб лінгвопортретування історичної постаті (на матеріалі роману І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський») // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. Вип. 65 / Головні редактори серії : В.Я. Мізецька, М.В. Мамич; Одеса. 2024. С. 83-90. http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v65/21.pdf

7. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник. 2-е видання, доповнене. К. :

Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.

8. Розгон В. В., Шкара Ю. В. Дієслова антропологічного спрямування в історичній прозі Павла Загребельного : функційно-семантичний вимір. Людина в мові і тексті : кол. моногр. / [І. І. Коломієць, О. В. Кульбабська , В. В. Розгон [та ін.]; за заг. ред. В. В. Розгон ; МОН України, Уманський держ.пед.ун-т імені Павла Тичини. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2023.Вип. 2. С. 117–189.

9. Словник української мови: В 11-ти томах. К.: Наукова думка, 1970 – 1980. URL : https://sum.in.ua

10. Словник української мови: У 20 т. / гол. наук. ред. В. М. Русанівський, наук. ред. Н. Г. Озерова; уклад.: Л. Л. Шевченко та ін. Київ, Наукова думка, 2010. URL : https://1967.slovaronline.com

11. Полюга Л. М. Словник українських морфем : понад 45000. Вид. 3-є, допов. і випр. К.: Довіра, 2009. 554 с.

12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 583 с. URL: Сучасна українська літературна мова. Морфологія - Іван Білодід - Тека авторів - Чтиво (chtyvo.org.ua)

13. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. / за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Вища школа, 1997. 492 с.

14. Сучасна українська мова: Морфологія : підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 524 с.

15. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін.

К., 2000. 750 с.

16. Український правопис. К. : Наук. думка, 2003. 236 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009469

17. Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 1993. Т.1. С. 1 – 528.

18. Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 1993. Т.2. С. 529 – 980.